

IX.

NDH: Vladavina bezakonja i terora

POLITIČKI I „PRAVNI” TEMELJI BEZAKONJA I TERORA

Fundamentalni princip na kojem počiva ustaška misao i djelovanje bio je da će NDH biti država jedne nacije (hrvatske) i dviju religija (katoličke i muslimanske). Najveća prepreka na putu ka realizaciji tog cilja bilo je srpsko stanovništvo pravoslavne vjere koje je u travnju 1941. brojalo nekih 1,820.000, to jest oko 30% ukupnog stanovništva. Srbi nisu bili kompaktno naseljeni u samo jednom području nove države, nego rašireni na preko 60 – 70% njezine teritorija. Na teritoriju koji će nakon Drugoga svjetskog rata pripasti SR Hrvatskoj, isključujući Istru i ostale dijelove hrvatskoga teritorija koji su u međuratnom razdoblju bili pod Italijom, u popisu stanovništva od 1931. srpsko pravoslavno stanovništvo činilo je 17,5%. Na teritoriju poslijeratne SR BiH, taj postotak iznosio je 43,6%.¹ I u nekim drugim dijelovima tadašnje države, u Dalmatinskoj zagori, središnjim dijelovima, u dijelovima Slavonije postotak srpskog stanovništva bio je sličan, a negdje su bili i u većini.

U NDH, kao državi jedne nacije, Srbi, zajedno sa Židovima i Romima, bili su stavljeni van zakona. Isključivanje je započelo prvoga dana postojanja nove države, kad je Slavko Kvaternik Srbe, Židove i Rome isključio iz službe u oružanim snagama NDH. Jedina iznimka bili su neki Srbi bivši austrougarski časnici koji su ipak bili uzeti u vojsku NDH. Dva druga Srbina, Savo Besarović, odvjetnik iz Sarajeva i Pavelićev osobni prijatelj, i Svetislav Šumanović, obojica politički bez ikakva utjecaja, kasnije su dobili mandate u Hrvatskom saboru. Još kasnije, Besarović je imenovan ministrom bez portfelja.

Ustaška politika prema Srbima postulirala je, dakle, da je gotovo jedna trećina muškaraca odgovarajuće dobi za služenje vojske (postotak jednak postotku Srba u ukupnom stanovništvu) politički nepodobna za službu u oružanim snagama NDH. Pavelić nije bio voljan promijeniti tu politiku čak ni kad je u drugoj polovici 1943. došlo do ozbiljnog manjka muškaraca sposobnih za vojnu službu, iako su Glaise, njemački opunomoćenik za NDH i general Lütters, komandant njemačkih trupa u NDH, zahtijevali da to učini. Promjena je učinjena tek tjedan dana prije kraja rata, prekasno a da bi imalo ikakvog praktičnog efekta. Pavelić jest pristao da Nijemci mobiliziraju nešto Srba, ali

samo za ratište na Istočnoj fronti ili za prisilni rad u Njemačkoj, i samo ako su bili označeni kao pravoslavci.² Vjerojatno je manje od tisuću Srba iz NDH dospjelo na Istočnu frontu, ali je priličan broj Srba iz NDH, rođenih u godinama 1923. i 1924, bilo mobilizirano za rad u Njemačkoj. Neki fizički snažni logoraši iz koncentracionih logora u NDH, koji su na popisu bili označeni kao pravoslavci, također su regrutirani u tu svrhu.³

Kako bi provodili genocidne mjere protiv Srba i Židova ustaše su uveli drakonske mjere tako široke primjene, da su i sami Hrvati bili njihove žrtve. Hrvati zapravo nikad u svojoj povijesti nisu bili izloženi takvoj legaliziranoj administrativnoj, policijskoj i sudskoj brutalnosti i zlostavljanju kao za vrijeme ustaškog režima. Uz to, svi opći zakoni preuzeti od stare Jugoslavije promijenjeni su i postali neizmjereno strožima nego što su prije bili.⁴

Specijalnim dekretom od 13. travnja 1941. Kvaternik je u svrhu održavanje reda i mira osnovao novu žandarmeriju u čijem sastavu su bili isključivo Hrvati i Muslimani. Istoga dana izdana je i zapovijed o prikupljanju oružja, municije i ostalog materijala iz posjeda poražene vojske stare Jugoslavije.⁵

Dekretom od 19. travnja svi suci, državni tužioci i drugi zaposlenici sudova suspendirani su na period od tri mjeseca, kako bi Ministarstvo pravosuđa za to vrijeme ustanovilo hoće li biti zadržani na poslu, umirovljeni ili otpušteni iz državne službe. Na odluku Ministarstva nije postojalo pravo žalbe. Dekretom od 22. travnja svim preostalim državnim službenicima i zaposlenicima lokalnih vlasti i poduzeća u vlasništvu države, uključujući PTT i željeznicu, nadležna državna ministarstva dala su status privremeno zaposlenih. Bez obzira na njihov položaj ili stečena prava, odlukom nadležnih ministarstava ti su zaposlenici mogli biti zadržani, umirovljeni ili otpušteni, također bez prava žalbe.

Ta su dva dekreta bili formalna osnova koja je novom režimu dopuštala da se riješi nepoželjnih zaposlenika u državnoj i lokalnoj upravi i poduzećima u vlasništvu države, što je u principu značilo Židova, Srba i Hrvata jugoslaven-ske orijentacije. Uistinu, svi su oni, osim nekih stručnjaka koji su vladi bili neophodni, bili otjerani iz službe. Tako je oslobođen veliki broj radnih mjesta koja su se sad mogla popuniti ustašama, ustaškim simpatizerima i prijateljima i sljedbenicima-karijeristima, čime je državni administrativni aparat potpuno vezan s Ustaškim pokretom. Na taj način mnoga radna mjesta u državnoj službi popunjena su ljudima koji nisu imali stručne kvalifikacije, ali su bili dio Ustaškog pokreta ili gorljivi poslušnici novog režima i kao kandidati dolazili u obzir na temelju svoje nacionalne pripadnosti.

Još jedan dekret, onaj od 19. travnja 1941, dao je ustaškim vlastima pravo da ukinu mirovine koje je vlada monarhističke Jugoslavije dodijelila političarima, diplomatima i ostalim visokim državnim dužnosnicima i zaslužnim osobama. Istim dekretom vraćena su prava osobama koje su bile izgubile državnu službu ili mirovinu zbog opozicionarstva u monarhističkoj Jugoslaviji i koji su imali

pozitivan stav prema NDH.⁶ Prema Dekretu od 29. travnja svim bivšim austrougarskim časnicima i državnim službenicima hrvatske nacionalnosti koji su pravo na mirovinu zaradili prije 1. prosinca 1918. i čija su prava u međuratnoj Jugoslaviji bili osporena, ta su prava vraćena i od 1. svibnja 1941. imali su pravo na redovitu isplatu mirovine. Na ime dospjele, ali neisplaćene mirovine isplaćen im je jednokratni iznos u visini trogodišnje mirovine. Dekretom od 24. travnja zabranjeno je nošenje svih medalja i odlikovanja dodijeljenih 1918. i između dva rata od strane Države Slovenaca, Hrvata i Srba, odnosno monarhističke Jugoslavije, ukinute su sve povlastice u vezi s njima i naložena predaja tih odlikovanja i popratnih dokumenata vlastima.⁷

Dekretom od 18. travnja ustaška vlada ukinula je instituciju javnog bilježnika, tj. privilegij nekih privatnih odvjetnika da obavljaju izvjesne javne usluge za određenu pristojbu. Dekretom od 21. travnja svi liječnici u državnoj službi osim onih koji su radili za Ministarstvo obrazovanja i svi liječnici koji su imali privatne ordinacije stavljeni su na raspolaganje Ministarstvu javnog zdravstva, kako bi ih ono rasporedilo na poslove „prema potrebama i interesima narodnog zdravlja”.⁸

U svrhu koordinacije aktivnosti organizacija Ustaškog pokreta s aktivnostima državnih vlasti na središnjoj, kotarskoj i lokalnoj razini, Pavelić je izdao dekret 29. travnja. Zapravo to je nedavno proglašenu NDH stavilo pod skrbništvo Ustaškog pokreta. Ustaški pokret trebao je osigurati da „samo Hrvati vladaju uvijek i svugdje” u hrvatskoj državi. U područjima u kojima je državna vlast već bila formirana, stranačke organizacije trebale su imati pravo nadzirati (i očito kontrolirati) državnu vlast, a u područjima u kojima ona još nije bila formirana, trebale su je organizirati. Gdje su okolnosti to opravdavale – kad su primjerice državni i hrvatski nacionalni interesi prema njihovom mišljenju bili u opasnosti – područne ili lokalne ustaške organizacije imale su ovlasti samostalno poduzeti korake u skladu s ustaškim načelima, bez prethodnog informiranja središnje vlasti. Ovim dekretom ne samo da je Ustaški pokret stavljen iznad države, nego je i formalno dopušteno područnim i lokalnim ustaškim organizacijama da se miješaju u državne poslove, što je često izazivalo anarhiju i dodatne napetosti.⁹ Memorandum koji su Marko Došen i njegovi kolege predali Paveliću 30. studenog 1942. kritizirao je tu praksu. Šest mjeseci kasnije, Božidar Kavran, kao upravni zapovjednik „Ustaše” – hrvatskog oslobodilačkog pokreta, u okružnici od 12. travnja 1943. šefovima područnih organizacija Pokreta, naglašava da se dužnosnici Ustaškog pokreta usprkos Pavelićevoj zabrani i dalje miješaju u državnu administraciju, i najodlučnije zahtijeva da se s tom praksom prekine. Dužnosnici Ustaškog pokreta, prema njegovim riječima, „trebaju pružiti svu pomoć administrativnim tijelima i nadgledati njihov rad, ali ne uzurpirati njihove ovlasti”.¹⁰

Kako bi imala „legalnu” osnovu u politici usmjerenoj protiv Židova, Srba,

Roma i antifašistički orijentiranih Hrvata, ustaška vlada izdala je nekoliko neprecizno formuliranih zakona i zakonskih odredaba koje se moglo interpretirati široko i na razne načine. Prvi od njih, od 17. travnja, bio je Zakonska odredba za obranu naroda i države. Njegove dvije najvažnije odredbe bile su: „1. Tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje; 2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. ima ga stići kazna smrti.” Taj dekret je omogućavao i formiranje „izvanrednih narodnih sudova od tri osobe” koji su mogli suditi po ubrzanom postupku prema odredbama prijašnje zakonske odredbe o prijekim sudovima. Uslijedila je 30. travnja još jedna zakonska odredba, ona o državljanstvu. Prema članu 2. te odredbe državljanin je NDH samo „pripadnik arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i NDH”. Na temelju ove formulacije državljanstvo je moglo biti uskraćeno ne samo Židovima, Srbima i Romima nego i Hrvatima koji se nisu slagali s ustašama. Istoga dana vlada je izdala i Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti, formuliranu uglavnom po uzoru na nacističke zakone, koja je dala formalnu osnovu za stavljanja Židova i Roma izvan zakona.¹¹ Taj zakonski dekret postao je temelj za sve zakone i upravne propise koji su doveli do dalekosežnog uništenja tih etničkih skupina.

Vlada je 4. svibnja izdala odredbe kojim je osnovano Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, a 13. svibnja odredbu o njegovoj organizaciji i djelovanju.¹² Ravnateljstvo je bilo odjel Ministarstva unutarnjih poslova i prvih osamnaest mjeseci na čelu mu je bio Eugen Kvaternik, jedan od vodećih i najokrutnijih ustaša.

Ustaška vlada izdala je 17. svibnja Zakonsku odredbu o prijekim sudovima koji su bili namijenjeni naročito za postupke protiv osoba koje nezakonito posjeduju oružje, onih koje protuzakonito pružaju utočište drugima osumnjičenim za djela protiv države, i onih osumnjičenih da namjeravaju počiniti takva djela. Za takva djela bila je predviđena samo smrtna kazna, i smaknuće krivca moralo je biti izvršeno unutar tri sata od izricanja presude.¹³

Specijalnim dekretom od 4. lipnja, vlada je Židovima zabranila sudjelovanje u aktivnostima bilo koje hrvatske društvene, sportske ili kulturne organizacije, „osobito na području književnosti, novinarstva, likovne i glazbene umjetnosti, kazališta i filma”.¹⁴ Iako nije postojao formalni pandan tog dekreta koji bi se primjenjivao na Srbe, postoje dokazi da su slične restrikcije bile na snazi i protiv njih. Tim mjerama, ustaški režim oduzeo je Židovima i Srbima koji su se bavili tim profesijama sredstva za život i vrlo djelotvorno njihove egzistencije sveo na prosjački štap.

Istodobno, iako ne u svim slučajevima tako brzo, vlada je pokrenula pos-

tupke protiv Srba i Židova aktivnih na području biznisa i financija. Jedna od prvih mjera bilo je imenovanje „nadzornih povjerenika” u njihovim tvrtkama. Kako je vlada kasnije morala izdati posebnu odredbu kojom je utvrđeno da su samo povjerenici imenovani od strane Ministarstva narodnog gospodarstva legalni, može se pretpostaviti da su neke nadzornike ilegalno imenovali Glavni ustaški stan i druge stranačke organizacije.¹⁵ U pogledu upravljanja tim tvrtkama bila su nametnuta stroga pravila. Svako kršenje tih pravila, koja su često bila tako formulirana da je bilo teško pridržavati ih se, smatralo se sabotажom. To, kao i odsutnost vlasnika tvrtki – koji su uglavnom bili odvedeni iz svojih domova i zatvoreni u logore – upotrebljavano je kao izlika za stavljanje tvrtki pod državnu upravu ili za konfiskaciju. U početku je za registraciju, upravljanje i raspolaganje poduzećima oduzetim od vlasnika Židova bio nadležan Ured za obnovu privrede, osnovan 3. svibnja pri Ministarstvu narodnog gospodarstva.¹⁶ Za upravljanje imovinom i poduzećima prognanih osoba i nadzor nad stavljanjem imovine na raspolaganje osobama koje su dovedene u Hrvatsku, dana 24. lipnja osnovano je Državno ravnateljstvo za ponovu. Izvršna moć Ravnateljstva bila je definirana posebnom direktivom izdanom 26. lipnja.

Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovano je 1. srpnja. To je tijelo preuzelo funkcije Ureda za obnovu privrede i preuzelo mnoge druge dužnosti na području gospodarstva. Obje te agencije bile su pod direktnom kontrolom poglavnika Pavelića osobno. Posebnom odredbom od 15. rujna Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu spojeni su u jednu agenciju koja je nastavila s djelovanjem pod imenom ove prve, pod jurisdikcijom predsjednika vlade.¹⁷ Osim privremenog upravljanja i raspolaganja imovinom i poduzećima oduzetim od Židova, te su agencije bile nadležne i za upravljanje i raspolaganje imovinom i poduzećima konfisciranim od Srba. Zakonskom odredbom od 8. srpnja, vlada NDH ovlastila je Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine da nacionalizira razne privatne banke u slučajevima kada je to od „državnog i nacionalnog interesa” i odluči o tome koje će državne bankarske institucije i, u iznimnim slučajevima, privatne banke, preuzeti poslovanje nacionalizirane banke. Ta mjera bila je usmjerena protiv banaka u kojima su dioničari bili Židovi ili Srbi. Nakon nacionalizacije banaka, vlasnicima nije isplaćena nikakva odšteta, i nije postojalo pravo žalbe na vladinu odluku.¹⁸ U vezi s rekvizicijom, privremenim upravljanjem, prodajom ili konačnom nacionalizacijom imovine i poduzeća u vlasništvu Židova i Srba izdano je još nekoliko dekreta i propisa, ali ovdje nije potrebno navoditi dodatne detalje. Ono što valja naglasiti jest činjenica da vlasnici nisu dobili nikakvu odštetu za imovinu koju su izgubili i da nisu imali pravo žalbe na odluke kojima im je imovina oduzeta.

Poljoprivredno zemljište u Slavoniji i Srijemu koje je jugoslavenska vlada bila dodijelila dobrovoljcima iz Prvoga svjetskog rata, većinom srpske nacio-

nalnosti, u okviru agrarne reforme dvadesetih godina, proglašeno je odredbom od 18. travnja „narodnom imovinom” i konfiscirano bez odštete vlasnicima koji su protjerani na teritorij okupirane Srbije. Na temelju odredbe od 6. i 7. kolovoza ustaška vlada nacionalizirala je nekretnine i pokretnu imovinu još desetina tisuća Srba, također bez odštete. Time dobiveno poljoprivredno zemljište odvojeno je za kolonizaciju hrvatskih seljaka i folksdojčera. Imovina osoba koje su izbjegle iz NDH stavljena je pod nadležnost državne administracije i vlasnici su pozvani, oglasima izvješanim u Državnom ravnateljstvu za ponovu i u prostorijama općinskih uprava, da se u roku od petnaest dana osobno jave u Ravnateljstvo i zatraže svoju imovinu, koja će u protivnom biti nacionalizirana bez odštete. Ako je bila pogodna za poljoprivrednu kolonizaciju, tako nabavljena imovina bila je stavljena pod nadležnost Uredu za kolonizaciju, u suprotnom je postala vlasništvo Državnog ravnateljstva za ponovu.¹⁹ Tako je protjerivanje ili bijeg osoba iz NDH istodobno značio eksproprijaciju njihove imovine bez odštete.

Među sličnim mjerama bila je i odredba od 20. listopada kojom je država ovlaštena odvojiti od imovine u kolektivnom vlasništvu (zadruga) alikvotan dio ili dijelove članova koji su pobjegli iz NDH i nacionalizirati ih bez odštete. Tim osobama je također dat rok od petnaest dana da osobno zatraže svoju imovinu. Konačno, odredbom od 27. prosinca vlada je naredila nacionalizaciju bez odštete imovine svih osoba optuženih za „ometanje javnog reda i mira”, što je značilo članova pokreta otpora, bez obzira jesu li uhvaćeni, je li im suđeno i jesu li osuđeni ili su još na slobodi.²⁰ Sve te mjere bile su usmjerene u prvom redu protiv Židova i Srba, ali jasno je da su služile i razvlaštenju i kažnjavanju bilo koga tko je aktivno sudjelovao u otporu ustaškom režimu.

Nema dvojbe da je ustaški režim bio odlučan sustavno i temeljito uništiti gospodarski temelj židovskoga i srpskoga stanovništva. U gradovima su u tome u potpunosti uspjeli. Iako je ustaški režim za vrijeme rata naglašavao, i njegovi preživjeli sudionici u emigraciji na Zapadu nakon 1945. nastavili naglašavati da je NDH bila bedem u obrani protiv komunizma, ironična je činjenica da ekonomske i druge diskriminacijske mjere poduzete protiv Židova i Srba u NDH nisu bile ništa manje drastične od onih koje je ijedan komunistički režim ikad poduzeo protiv ijedne socijalne, etničke, religiozne ili političke grupe. Nije potrebno posebno napominjati da je proces lišavanja posjeda Srba i Židova karakterizirala korupcija golemih razmjera među ustaškim dužnosnicima i režimskim ljudima koji su taj proces nadzirali.²¹

USTAŠKI ARGUMENTI PROTIV SRBA ZAPADNO OD DRINE

Veliki broj Srba u Hrvatskoj i BiH bio je trn u oku ustašama. Nazočnost Srba i Srpske pravoslavne crkve u tim područjima već dugo je smetala mnoge hrvatske nacionaliste, kako laike tako i one povezane s Katoličkom crkvom. Bili su i ozlojeđeni zbog načina na koji su Austro-Ugarska i Srbija do 1918, a onda Jugoslavija pod srpskom dominacijom u međuratnom periodu, koristile te Srbe za promicanje vlastitih političkih interesa na račun Hrvata. Kao što smo već napomenuli, oko 30% stanovništva NDH bili su Srbi. Nakon proglašenja nove države, ustaše su smatrale nastale uvjete povoljnima za radikalno rješenje tog problema, utoliko više što Srbija pod njemačkom okupacijom nije mogla pomoći Srbima u NDH.

Ustaška antisrpska politika imala je za cilj potpuno oslobađanje države od Srba tako da ih više uopće ne bi bilo zapadno od linije koja je navodno razdvajala Srbe i Hrvate prije nego što su Osmanlije u 15. i 16. stoljeću osvojili BiH i dijelove Hrvatske. Dakle, Srbima ne bi bilo mjesta zapadno od Drine i sjeverno od Save. Prije nego razmotrimo sredstva koja su ustaše upotrijebile kako bi ostvarili taj cilj, najprije ćemo ukratko objasniti kako se tako velik broj Srba naselio u ta područja.

Karte koje pokazuju lokacije samostana različitih religija u prošlim stoljećima dobar su pokazatelj distribucije Srba, Hrvata i Muslimana u bilo kojem periodu. Karta većeg dijela današnje BiH načinjena na temelju osmanskih popisa poreznih obveznika iz sredine 15. stoljeća i drugih sličnih izvora, koja pokazuje lokacije samostana bosanskih „krstjana” (tada glavne religije na tom području) te Katoličke i Pravoslavne, odaje da nije bilo pravoslavnih episkopija, manastira ili crkava, pa prema tome ni brojnog srpskoga stanovništva zapadno odnosno sjeverno od linije koja povezuje ušće Neretve, grad Konjic na njezinom gornjem toku, grad Višegrad na rijeci Drini, ušće Drine u Savu i ušće Save u Dunav. S druge pak strane, karta Pečke patrijaršije iz vremena njezine obnove 1557, dakle jedno stoljeće kasnije, pokazuje da u novoosvojenim dijelovima Osmanskog Carstva, to jest u današnjoj BiH, sjevernoj Dalmaciji, Srijemu, dijelovima sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije, kao i u većem dijelu

Mađarske, postoji nekoliko pravoslavnih episkopija. Tijekom sljedećih 150 godina, u tim je područjima osnovano još nekoliko pravoslavnih episkopija i manastira.²²

Tako je koncem 17. stoljeća u tim južnoslavenskim područjima pod osman-skom vlašću postojala velika pravoslavna populacija. Većina pravoslavaca bili su Srbi i slavenizirani Vlasi iz područja centralnog Balkana, a dio su bili i preobraćenici, bivši lokalni rimokatolici i bosanski „krstjani” i njihovi potomci.²³

U područjima gdje su kanili napredovati, kao, npr., na sjeverozapadnom Balkanu, Osmanlije su obično najprije tijekom duljeg perioda provodili politiku omekšavanja lokalne obrane i slamanja duha stanovništva. Pljačkaški i osvajački pohodi bili su popraćeni pretvaranjem velikog broja kršćana u kmetove. Kao odgovor, stanovnici tih područja, u ovom slučaju Hrvati katoličke vjere i Bunjevci katoličke vjere iz BiH, a kasnije i iz susjednih područja Srijema, Slavonije, Like i sjeverne Dalmacije, bježali su na sjever u Austriju i zapadnu Mađarsku, na zapad na dalmatinsku obalu koja je bila pod vlašću Venecije i Dubrovačke Republike, a manji broj njih još dalje na zapad, u Italiju. Broj Hrvata koje su Osmanlije pretvorili u kmetove ili koji su pobjegli i naselili se na austrijskom i mađarskom teritoriju nije poznat. Ali na temelju hrvatskih povijesnih tekstova i mletačkih izvora, Mladen Lorković je 1939. procijenio da su Osmanlije do 1533. pretvorili u roblje oko 600.000 Hrvata katolika iz BiH i susjednih hrvatskih zemalja i da je još 200.000 njih kasnije pobjeglo na sjever i zapad na teritorije izvan Hrvatske, osobito između 1680. i 1700. godine.²⁴ Lorkovića teško da možemo smatrati nepristranim izvorom, ali njegove brojke daju nam neku ideju o razmjerima pomicanja stanovništva. To „raspršivanje Hrvata”, kako ga je Lorković prikladno nazvao, uvelike je reduciralo broj Hrvata katolika na područjima koja su Osmanlije osvojili. Osmanlije su zbog toga u njih morali dovesti naseljenike sa srednjeg Balkana, jer im je nenaseljena zemlja bila beskorisna. Na taj način, tijekom nekoliko stoljeća, hrvatsko stanovništvo ne samo da je pretrpjelo goleme gubitke u ratovima protiv Osmanlija, nego je bilo i podvrgnuto prisilnim premještanjima na jugoistok, gdje se izgubilo u golemim prostranstvima Osmanskog Carstva, te na zapad i sjever. Istodobno su se Srbi i Vlasi doseljavali na područja koja su ostala prazna nakon odlaska Hrvata i hrvatskih Vlaha.

Nakon što su 1463. uništili Bosansko Kraljevstvo, Osmanlije su nastavili napredovati prema zapadnoj Bosni a potom, tijekom sljedećih 150 godina, i preko Save i Une. Dva vrlo važna datuma u tom procesu bili su poraz hrvatske vojske u Krbavskoj bici 1493. protiv jakih osmanskih snaga – koji su bili na povratku s pljačkaškog pohoda – i u kojoj je izginula većina hrvatskoga plemstva, i Mohačka bitka 1526. u kojoj su Osmanlije porazili ugarsko-hrvatsku vojsku, što je dovelo do daljnjih gubitaka hrvatskoga teritorija. U toj je bici život izgubio ugarsko-hrvatski kralj Ludovik II, a kako nije imao nasljed-

nika, Hrvati su 1527. za svog kralja izabrali austrijskog nadvojvodu Ferdinanda Habsburškog. Ugri, koji nisu potpali pod osmansku vlast, uskoro su slijedili taj primjer. Nakon bitke kod Mohača, preostale hrvatske zemlje i austrijski teritorij ležali su direktno na putu Osmanlijama i odgovornost za njihovu obranu pala je na pleća austrijske dinastije Habsburga. To je bio teret koji su nosili preko 250 godina i koji je cijelo to vrijeme iscrpljivao hrvatski narod.

Jedna od prvih mjera koju su Austrijanci poduzeli nakon što su dobili hrvatske zemlje bilo je organiziranje lanca obrambenih utvrda ili tzv. Vojne krajine duž granice s Osmanskim Carstvom. Kako su mnogi bivši stanovnici tih područja, često kmetovi na feudalnim posjedima, ili bili zarobljeni od strane Osmanlija ili emigrirali na sjever, mnogo je zemlje bilo nenaseljeno, pa su Habsburgovci počeli primamljivati nove stanovnike, uglavnom Srbe i Vlahe iz Osmanskog Carstva, da se nasele u Vojnoj krajini kao slobodni seljaci-vojnici, jamčeći im, između ostalog, i vjersku slobodu. Zajedno s hrvatskim stanovništvom Krajine, koje je također pretvoreno u seljake-vojneke, krajišnici su upotrebljavani kao vojska za borbu protiv Osmanlija, ali i u ratovima u drugim dijelovima Europe. Tako su i Austrijanci i Osmanlije, svatko sa svoje strane, upotrebljavali iste etničke skupine – Srbe, Vlahe i Hrvate – za obranu graničnog područja između dva Carstva.

Pri kraju 17. stoljeća veliki dijelovi hrvatskoga i ugarskoga teritorija bili su oslobođeni od Osmanlija, pa je Vojna krajina bila proširena sve do Karpata. Većina srpskoga stanovništva koje se bilo naselilo na tom teritoriju, tu je i ostalo, a s njima i pravoslavne episkopije i manastiri. To stanovništvo, osobito nakon velike seobe Srba s Kosova (nekih 30.000 obitelji) na habsburški teritorij sjeverno od Save i Dunava u posljednjem desetljeću 17. stoljeća, Habsburška Monarhija je zapravo tretirala prilično benevolentno. Habsburgovci su upotrebljavali Srbe u Vojnoj krajini za borbu protiv Osmanlija (i ostalih neprijatelja), a one koji su još živjeli unutar Osmanskog Carstva kao unutarnje pijune protiv Carstva kad god je to bilo moguće.²⁵

Pravoslavno stanovništvo zapadno od Drine značajno se povećalo i zbog drugoga razloga. U svojoj disertaciji na Pontifikalnom institutu u Rimu, 1937, velečasni Krunoslav Draganović dokazao je da je u 16. i 17. stoljeću znatan broj Hrvata katolika, osobito u južnoj Hercegovini, prešao na pravoslavnu vjeru. Draganović je naveo čitav niz razloga za to. Unutar Osmanskog Carstva Pravoslavna crkva je uživala bolji status od Katoličke crkve. Poglavar (ili poglavari) Pravoslavne crkve živjeli su unutar Carstva, dakle unutar zone utjecaja Porte, dok je Papa živio izvan granica Carstva gdje ga nije bilo moguće zastrašivati. Papa je zapravo bio „najsnažniji i najopasniji neprijatelj Polumjeseca na Bosporu”. Uz to, Pravoslavna crkva maltretirala je katolike. Skupljala je desetinu ne samo od pravoslavaca nego i od katolika, tjerala je katolike pod jurisdikciju pravoslavne crkvene hijerarhije i nametala istočni

obred katolicima latinskog obreda. Osim toga, na tom području nedostajalo je katoličkih svećenika koji bi se brinuli za potrebe katoličkog stanovništva. Katolički biskupi nisu živjeli na tom području, a odnose između udaljenog dijecezanskog klera i lokalnih franjevacā karakterizirale su svađe i sukobi. Uvođenje gregorijanskog kalendara poslužilo je da obilježi katolike kao aut-sajdere. I konačno, mnogo Hrvata emigriralo je iz BiH i susjednih područja na habsburški i mletački teritorij. Prema Draganovićevu mišljenju, dva najvažnija razloga za prijelaz s katolicizma na pravoslavlje bili su jača pravna pozicija Pravoslavne crkve u Osmanskom Carstvu i poteškoće unutar same Katoličke crkve, u prvom redu pomanjkanje svećenika i činjenica da biskupi nisu živjeli u svojim dijecezama. Iako je stanovništvo u tim područjima prije bilo katoličko, „s druge strane, što se tiče religije, narod je bio neuk. Njihove veze s Katoličkom crkvom polako su oslabile, i gotovo bez vlastite krivnje, postali su shizmatici”.

Vodeći srpski povjesničar, Stanoje Stanojević, uglavnom se slaže s Draganovićevim zaključcima.²⁶

Dakako, nacionalni i konfesionalni sastav stanovništva NDH 1941. bio je rezultat pet ili šest stoljeća djelovanja moćnih političkih, vojnih i religijskih sila. Uz to, porast nacionalizma početkom 19. stoljeća i austrougarska politika prema Srbima i Hrvatima u Habsburškoj Monarhiji po principu „zavadi pa vladaj”, stvorili su mnogo netrpeljivosti između ta dva naroda. I, konačno, život u Kraljevini Jugoslaviji u razdoblju između dva rata za Hrvate je bio frustrirajuće iskustvo, što je dovelo je do mnogo prigušenog neprijateljstva. U tim uvjetima, događaji Drugoga svjetskog rata – Travanjski rat 1941, podjela zemlje, strana okupacija i aneksija teritorija, pojava kolaboracionističkih režima i skupina i uspon pokreta otpora i revolucionarnih snaga – služili su kao katalizator i zapalili višestrani ratni požar koji je zahvatio narode, religije, kulture i ideologije.

U novim okolnostima koje je donio rat ustaše su razvile antisrpsku politiku koja je uključivala protjerivanje jednog dijela Srba iz NDH iza linije koja je Srbe i Hrvate navodno dijelila početkom 15. stoljeća, prisilno obraćanje drugoga dijela na katolicizam i konačno uništenje ostalih. O takvoj politici ne bi se moglo ni razmišljati da su se Hrvati morali uzdati samo u vlastite snage, čak i da je većina Hrvata podržavala ustaše, što definitivno nije bio slučaj. Niti se tu politiku moglo pokušati provoditi u vrijeme kad se srpska nacija bila u stanju braniti. Samo puna podrška Nijemaca tijekom cijelog rata, dok je u to vrijeme uža Srbija bila pod strogom njemačkom okupacijom, dopustila je ustašama da provode svoju radikalnu antisrpsku politiku. Ustaški režim, doduše, nije potpuno uspio ni u jednom dijelu te politike, ali jest postigao dio onoga što je sebi postavio za cilj. U tome je dobio pomoć dijela katoličkog klera, a nije doživio javnu osudu katoličke hijerarhije.

Ustaška antisrpska politika bazirala se na desetom i jedanaestom od ustaških Sedamnaest načela, koja su postulirala da u Hrvatskoj mogu vladati samo Hrvati, iz čega je proizašao cilj da se NDH mora učiniti jednonacionalnom državom. Ustaše su tu politiku branile pomoću nekoliko argumenata. Prvo, Srbi nemaju istinsko pravo živjeti na hrvatskom teritoriju jer su tu tek naseljenici koji su dovedeni ili su sami došli za vrijeme osmanske ili habsburške vladavine. Drugo, u posljednjim desetljećima austrougarske vladavine, Srbi koji su živjeli pomiješani s Hrvatima, osobito u Trojednoj Kraljevini, bili su voljni biti oruđe Austrije i Mađarske protiv Hrvata. Treće, u Kraljevini Jugoslaviji Srbi iz Hrvatske bili su oruđe antihrvatske politike Beograda. Milovan Žanić, predsjednik Zakonodavnog povjerenstva u prvom Pavelićevu kabinetu, jasno je objelodanio takav način razmišljanja u svom govoru na velikom ustaškom zboru u Novoj Gradiški 2. lipnja 1941. godine:

Ustaše! Da znate: ja govorim otvoreno. Ova država, ova naša domovina mora biti Hrvatska i ničija više. I zato oni koji su došli ovamo, ti treba i da odu. Događaji kroz stoljeća, a osobito ovih dvadeset godina, pokazuju da je tu svaki kompromis isključen. Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikoga drugog i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrijebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom. Mi to ne tajimo, to je politika ove države i to kad i izvršimo, izvršit ćemo samo ono što piše u ustaškim načelima.²⁷

Konačno, ustaše su dokazivali da Hrvati, i kao rimokatolici i zbog svoje povijesti, čine granicu europskoga zapada i zapadne civilizacije prema pravoslavlju i istočnoj ili bizantskoj civilizaciji i da su Srbi, kao pravoslavci, nekongruentan dio u hrvatskoj državi te da zato moraju biti uklonjeni.

Ustaše su, kao što smo već konstatirali, usvojili trodimenzionalnu antisrpsku politiku koja je nadilazila njihove prvotne mjere stavljanja Srba van zakona, uništenja njihovih ekonomskih temelja i donošenja mnogobrojnih antisrpskih zakona. Prvo, protjerali su preko sto tisuća Srba u Srbiju koju su okupirali Nijemci. Taj je broj golemo uvećan tisućama Srba koji su svojevolumno izbjegli u Srbiju u strahu od progona i ubijanja. Drugo, ubijali su Srbe u bezobzirnim divljanjima na seoskim područjima i u malim gradovima, zatvarali su ih u koncentracione logore gdje ih je na tisuće pobijeno ili su umirali od bolesti, gladi, hladnoće i zlostavljanja. Treće, na silu su obraćali Srbe na katolicizam, a druge naveli da dobrovoljno konvertiraju u nadi da će tako spasiti živote, a kad masovno pokatoličavanje nije dalo željene rezultate, osnovali su posebnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu. S prva dva aspekta te politike pozabavit ćemo se u daljnjem tekstu, a s trećim u 12. poglavlju.

MASOVNE DEPORTACIJE SRBA

Masovne deportacije Srba počele su ubrzo nakon proglašenja NDH i nastavile se u nekoliko faza. Prva faza sastojala se i od službene propagande kojom se poticalo Srbe da se odsele u okupiranu Srbiju i od pripremnih mjera za deportaciju posebne skupine Srba. Propaganda nije imala efekta, ali pripreme mjere jesu. Tako je vlada NDH 18. travnja 1941. izdala zakonsku odredbu kojom dobrovoljcima iz Prvoga svjetskog rata oduzimaju njihova poljoprivredna imanja, bez naknade. To su bili uglavnom Srbi koji su se, kao državljani Austro-Ugarske Monarhije i ruski ratni zarobljenici, dobrovoljno prijavili za službu u novoformiranoj jugoslavenskoj diviziji koja je onda poslana na Solunsku frontu i uključena u srpsku vojsku. Kao nagradu, kasnije su dobili poljoprivredna imanja od dijelova golemih posjeda koja je vlada ekspropirala agrarnom reformom nakon 1918. godine.²⁸ Hrvatski nacionalisti tvrdili su da je kolonizacija bila način pomoću kojeg su vlasti monarhističke Jugoslavije, u kojoj su dominirali Srbi, jačala srpski element u Slavoniji i Srijemu, gdje su Srbi već sačinjavali dobar dio stanovništva. Ta je tvrdnja u suštini točna. Prema podacima Državnog ravnateljstva za ponovu, uklanjanjem obitelji dobrovoljaca-kolonista s njihovih posjeda u Srbiju je protjerano 5370 osoba, po svemu sudeći u svibnju i lipnju 1941. godine. Ustaška vlada je poslije, zakonskom odredbom od 4. svibnja 1941, osnovala Ured za kolonizaciju koji se trebao pozabaviti problemima proizašlim iz tog protjerivanja i pomoći Hrvatima iz prenaseljenih područja Hrvatske i iz inozemstva da se nasele na ispražnjenim imanjima.²⁹

Sredinom svibnja 1941. počela je nova faza raseljavanja stanovništva. Kao što je objašnjeno u 3. poglavlju, njemačke vlasti prvotno su namjeravale deportirati 220 od 260 tisuća Slovenaca iz sjeverne Slovenije u Srbiju (oba područja bila su pod njemačkom okupacijom) i na ispražnjenoj slovenskoj zemlji naseliti folksdojčere iz raznih područja. Ali kad je njemački vojni zapovjednik u Srbiji protestirao da ne može prihvatiti toliki broj Slovenaca zbog poteškoća s njihovom prehranom i smještajem, vlada NDH izrazila je spremnost da ih prihvati ako se isti toliki broj Srba deportira iz Hrvatske u Srbiju. Tako je od-

lučeno da se počne provoditi program planiranih preseljavanja stanovništva u dvije faze. Prema sporazumu sklopljenom 4. lipnja 1941. između njemačkih predstavnika iz Berlina i dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom, njemačkih diplomatskih predstavnika u Zagrebu i njemačkoga vojnog zapovjednika u Srbiji s jedne, i vlasti NDH s druge strane, ukupno 170.000 Slovenaca trebalo je biti preseljeno u NDH, „dok je odgovarajući broj Srba trebao biti premješten iz NDH u Srbiju”. Oko 9000 „politički kompromitiranih osoba i intelektualaca” iz dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom trebalo je biti premješteno direktno u Srbiju. U sklopu provođenja toga novog programa, ustaška je vlada 24. lipnja osnovala Državno ravnateljstvo za ponovu. Transferi Slovenaca u NDH počeli su već 10. srpnja, ali planirana preseljavanja Srba iz NDH u Srbiju nisu počela do 1. kolovoza.

Državno ravnateljstvo za ponovu NDH nadziralo je preseljavanja Slovenaca u NDH i preseljavanja Srba u Srbiju. Deportacije Srba obavljane su noću, s tim da je ljudima davano najviše 30 minuta da se spreme. Smjeli su ponijeti samo 50 kg osobnih stvari i što god su posjedovali od novca, nakita i vrijednosnica. Morali su zaključati svoje domove i predati ključeve policiji. Nisu smjeli prodati svoj posjed ili pokretnu imovinu niti ih dati na čuvanje susjedima ili prijateljima. Nesrbi nisu smjeli kupiti njihovu imovinu niti je uzeti na čuvanje. Sva ta imovina nacionalizirana je bez odštete.³⁰

Postojale su velike razlike u načinu protjerivanja Srba od područja do područja i čak od općine do općine. Izbor Srba koji će biti protjerani slijedio je međutim jedan generalni plan. Prominentni ljudi – oni sa znatnom imovinom i trenutni ili potencijalni vođe – deportirani su kao prvi. Ekonomski je bilo korisnije deportirati takve ljude jer se time moglo nacionalizirati više imovine, a preostalim srpskim stanovništvom – lišenim vođa – moglo se lakše manipulirati. U tom smislu očita je činjenica da je do kraja rujna 1941. protjerano 335 svećenika, ili oko polovice klera Srpske pravoslavne crkve.

Srbe izabrane za deportaciju ustaške vlasti najprije su prebacivale u posebne sabirne logore u Bjelovaru, Sisku i Požegi, odakle su vlakovima odlazili u okupiranu Srbiju. Ljudima okupljenim za deportaciju ustaše su ponekad otimali i preostalu imovinu i novac, fizički su ih zlostavljali, a ponekad čak i ubijali.³¹ U nekim mjestima, primjerice 14. kolovoza 1941. u Mostaru, ustaše su naredile srpskim obiteljima da po abecedi u zakazano vrijeme dođu na željeznički kolodvor kako bi vlakovima bili prebačeni u Srbiju. U drugim slučajevima, osobito u sjeveroistočnoj Bosni, srpsko stanovništvo iz raznih gradova bilo je prije deportacije u Srbiju odvedeno u sabirne logore, pa potom proglašeno.³² Većina Srba deportiranih u Srbiju imali su boravišna prava u NDH. Na zahtjev vlasti NDH, njemački vojni zapovjednik u Srbiji pristao je prihvatiti i oko 30.000 Srba iz NDH koji nisu imali boravišna prava, ali su, zapravo, mnogi od njih bili iz Srbije.³³

Iz dostupne dokumentacije jasno je da su ustaške vlasti počele s masovnim deportacijama Srba u Srbiju mnogo prije nego što su započela planirana preseljavanja uglavljena sporazumom od 4. lipnja. Primjerice, u izvještaju njemačke područne komande u Užicu od 10. srpnja 1941. zabilježeno je da je oko 6000 Srba iz Bosne ušlo u Srbiju preko Drine kod Bogatića. Kako nisu imali ništa, pa se moglo očekivati da će izazivati nevolje krađu i izgređničkim ponašanjem, njemačke okupacijske vlasti protestirale su kod predstavnika ustaških vlasti, no protesti izgleda nisu dali rezultate, jer se s takvom praksom nastavilo i dalje. Nekoliko tjedana kasnije njemački vojni zapovjednik u Srbiji informirao je *Sturmabannführera* Beisnera u Zagrebu da su ustaše oko 10.500 Srba iz Bosne deportirale gotovo bez hrane, novca ili odjeće. Protjerani su ušli u zapadnu Srbiju 17. ili 18. srpnja preko Drine kod Užica.³⁴

Ustaške vlasti htjele su preseliti 170.000 Srba navedenih u sporazumu što je brže moguće. Ali deportacije van sporazuma nastavile su se čak i paralelno uz preseljavanja u okviru sporazuma provedenih u kolovozu. Prema procjenama njemačkoga vojnog zapovjednika u Srbiji, broj protjeranih iznosio je oko 8000 ljudi. Deportacije van sporazuma izazvale su međutim protivljenje Nijemaca. Kao prvo, brutalno skupljanje i deportacije tisuća Srba, uz ostale oblike terora koje su ustaše prakticirale, pojačali su otpor protiv ustaša među Srbima u NDH i neodobravanje mnogih Hrvata, a njemačke su se vlasti bojale da bi na kraju Nijemci mogli ispasti generalni krivci. Drugo, kako je broj Slovenaca deportiranih i svojevoljno odbjeglih u NDH bio relativno malen, ustaški postupci bili su u suprotnosti s onim što bi se moglo nazvati odredbom o paritetu u sporazumu od 4. lipnja. Treće, deportacija tolikih tisuća ljudi u tako kratkom vremenu stvorila je u Srbiji probleme oko prehrane i smještaja. I konačno, neki Srbi koji su u kolovozu deportirani u Srbiju u okviru sporazuma bili su fizički zlostavljani i posjedovali mnogo manje nego što im je prema odredbama bilo dopušteno ponijeti, što je Nijemcima i srpskim vlastima stvorilo dodatne probleme. Zato su 22. kolovoza njemačke vlasti privremeno prekinule deportacije Srba u okviru sporazuma.³⁵

Vlasti NDH su tijekom kolovoza bile poslale u Srbiju 27 transporta Srba u okviru sporazuma, i još pet u rujnu na temelju specijalnih dogovora s njemačkim vojnim zapovjednikom u Srbiji. U tom trenutku, službena su preseljavanja prekinuta. Procjene ukupnog broja deportiranih idu do 17.706 osoba.³⁶ U usporedbi s tim brojem oficijelno deportiranih, njemački vojni zapovjednik u Srbiji procijenio je da su vlasti NDH do 20. kolovoza 1941. ilegalno protjerale u Srbiju oko 90.000 ljudi. Kasche, koji je pomogao pri pregovorima o sporazumu od 4. lipnja i promatrao njegovu provedbu u NDH, tvrdio je da je do 20. rujna 1941. vlada NDH u Srbiju „u legalnim i ilegalnim transportima deportirala ukupno 118.110 ljudi”.³⁷ Za usporedbu, službeni dokumenti pokazuju da su oficijelno u NDH deportirana 9.343 Slovenca. Uz to, procjenjuje se da je

17.000 ljudi svojevoljno pobjeglo iz sjeverne Slovenije u NDH, tako da ukupni broj Slovenaca koji su ušli u NDH iznosi 26.343. Konačno, početkom listopada 1941, Himler je zapovjedio da se prekine s deportacijama Slovenaca u NDH i Srbiju (vidi 3. poglavlje). Time je program transfera stanovništva između sjeverne Slovenije, NDH i okupirane Srbije formalno okončan.³⁸

Ali čak i nakon zabrane oficijelnih deportacija Srba iz NDH u okupiranu Srbiju, tisuće Srba odselile su se u Srbiju. Mnoge su na odlazak prisilile ustaše, dok su drugi svojevoljno pobjegli. Srbi iz Srijema bježali su preko Save u sjeverozapadnu Srbiju, dok su oni iz Bosne bježali preko Drine u sjeverozapadnu i zapadnu Srbiju. U pismu Kascheu od 21. siječnja 1942, Harald Turner, zapovjednik administracije njemačkih okupacijskih snaga u Srbiji, procijenio je da je između 23. prosinca 1941. i 21. siječnja 1942. iz Bosne u Srbiju pobjeglo oko 8.000 Srba i Muslimana. U istom pismu Turner je zamolio Kaschea da intervenira kod vlade NDH kako bi žene i djeca bili pušteni iz koncentracijskih logora.³⁹ Za vrijeme njemačkih vojnih operacija protiv partizana u istočnoj Bosni koncem siječnja i početkom veljače 1942, njemačke okupacijske vlasti u Srbiji pokušale su spriječiti ulazak Srba iz istočne Bosne u Srbiju, ali kasnije je ta restrikcija ukinuta. Neki njemački vojnici iz zapadne Srbije pomagali su izbjeglicama, za odgovarajuću nagradu, da pređu u Srbiju preko Drine, ali je to njemačka komanda koncem travnja 1942. zabranila.⁴⁰

Srpske vlasti pridavale su osobitu važnost pomaganju velikom broju djece među izbjeglicama. Kako se mnogo srpske djece nalazilo u koncentracijskim logorima u NDH, direktor Komesarijata za izbjeglice u Srbiji dogovorio je s ustaškim vlastima transfer oko 30.000 djece u Srbiju, uz obećanje da ta djeca neće biti vraćena u NDH. Ta operacija provedena je u veljači i ožujku 1943, ali nema izvještaja o tome o kolikom se točno broju djece radi.⁴¹

Nakon nekog vremena provedenog u Srbiji, dio srpskih izbjeglica odlučio se vratiti svojim kućama u NDH. Prema S. D. Miloševiću, jednom od vodećih jugoslavenskih eksperata za preseljavanja stanovništva u vrijeme Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, samo preko Bosanske Dubice vratilo se oko 3.500 ljudi. Osim njih vratilo ih se još nekoliko tisuća, ali se on nije usudio procijeniti njihov broj. Ustaške vlasti većinu njih su strpale u koncentracijske logore, ali na inzistiranje njemačkih vlasti u NDH, kasnije su ih pustili i nekima od njih čak vratili imanja i kuće.⁴²

Kao što je pokazano u 5. poglavlju, prema procjenama njemačkih okupacijskih i srpskih vlasti u ljeto 1942. ukupan broj u Srbiju deportiranih i izbjeglica dosegao je broj od oko 400.000. Milošević smatra da je ta cifra možda pretjerana. Opće je prihvaćeno, međutim, da je od tih deportiranih i izbjeglica blizu 200.000 njih došlo iz NDH. Postoje službeni podaci za ljeto 1942. o broju deportiranih i izbjeglica registriranih u Srbiji kod Komesarijata za izbjeglice, i to podaci o ukupnom broju i o broju deportiranih i izbjeglih iz NDH. Prema

tom izvoru, u Srbiji se 16. kolovoza 1944. nalazilo 241.011 deportiranih i izbjeglih osoba, od kojih je 118.167 bilo iz NDH. Dana 18. siječnja 1945. bilo ih je 121.033 iz NDH.⁴³ Ovaj veći broj vjerojatno je proizašao iz toga što je pojačana registracija izbjeglica koje su se već nalazile u Srbiji.

Koliko je meni poznato, ne postoji sustavna studija povratka Srba deportiranih i izbjeglih iz NDH njihovim kućama poslije rata. Neki od onih koji su imali rođake u partizanima ili koji su prije rata imali vrlo malena poljoprivredna imanja koja su u ratu bila potpuno uništena, vjerojatno su se naselili u Slavoniji i Vojvodini na zemlji koja se mogla dobiti temeljem agrarne reforme pokrenute u jesen 1945. godine. Hrvati kojima su za vrijeme rata bili dani posjedi protjeranih i izbjeglih Srba vjerojatno su se vratili svojim kućama. Gotovo svi Slovenci koji su bili deportirani u NDH, kao i oni koji su izbjegli u NDH, vratili su se u Sloveniju.

MASOVNO UBIJANJE SRBA

Onaj aspekt ustaške politike prema Srbima koji zaslužuje najveću osudu bio je program fizičkog uništenja. Usprkos razumljivom nepostojanju službenih zapovjedi koje bi tu politiku eksplicitno definirale u pisanom obliku, pet različitih vrsta dokaza potkrepljuju njezino postojanje. Govori visokih ustaških vladinih i stranačkih dužnosnika sadržavali su mnogo prijetnji Srbima, između redova ili otvorenih. Postojali su neprecizno definirani zakoni o zaštiti hrvatske države i časti hrvatskoga naroda, primjenjivi retrogradno, po kojima je protiv gotovo svakoga mogla biti podignuta optužnica, kao i niz zakona i odredbi koje smo već naveli, koji su doslovno cijelo srpsko stanovništvo stavili izvan zakona. Postojali su njemački i talijanski izvještaji iz NDH u kojima je opisano što rade organi Ustaškog pokreta, policija i oružane snage NDH. Postoje pisma i izvaci iz pisama hrvatskih svećenika iz vremena rata koji su objavljeni poslije rata. Konačno, postoje svjedočenja osoba koje su preživjele ustaške logore i druga zvjerstva, dana na poslijeratnim suđenjima, te izvještaji i svjedočenja ustaških dužnosnika pred jugoslavenskim komisijama za istraživanje zločina okupacijskih vojski i njihovih domaćih pomagača.

Masovna ubijanja Srba počela su koncem travnja 1941, to jest manje od tri tjedna nakon proglašenja nove države. Prema jednoj Kascheovoj uredskoj bilješci od 30. travnja, prethodnog dana informirao ga je ministar vanjskih poslova NDH Lorković da su u blizini Bjelovara Srbi ubili 11 Hrvata i da su ustaše za odmazdu smaknule 192 Srbina u susjednom selu Gudovcu. Nakon tog masakra, zapovjednik obližnje njemačke vojne postaje naredio je uhićenje oko 40 osoba. Vlasti NDH su, međutim, protestirale da je to unutarnjo-politička stvar, pa prema tome njihova nadležnost, i uhićene osobe su puštene na slobodu. Sljedeći zločin dogodio se 12. svibnja u Glini, gdje su ustaše likvidirale najmanje 260 Srba. Treća masovna likvidacija dogodila se 3. lipnja u selu Korita u istočnoj Hercegovini, gdje su ustaše strijeljale 133 srpska civila.⁴⁴

Ustaške mjere protiv Srba naglo su se pogoršale nakon Pavelićeva susreta s Hitlerom u Berlinu 6. lipnja. Dvojica vođa razgovarali su o etničkom sastavu nove hrvatske države, problemu Muslimana i Srba, te preseljavanju

Srba i Slovenaca. Hitler je Paveliću dao sljedeći savjet; da bi „hrvatska država doista bila trajna, mora 50 godina voditi politiku nacionalne nesnošljivosti, jer od prevelike tolerancije u pogledu tih stvari može biti samo štete”. Nakon tog sastanka, ustaške vlasti ukinule su sva ograničenja progona Srba i veliki broj njih ubijen je u kaznenim ekspedicijama i divljanju ustaških oružanih jedinica ili odveden u logore gdje su bili zlostavljani, izgladnjivani i ubijani.⁴⁵

Kao što će biti detaljnije pokazano u 12. poglavlju, osobito kritičan aspekt te antisrpske politike bilo je ubijanje svećenika Srpske pravoslavne crkve. Već 5. svibnja 1941. ustaše su uhitile i odmah ubile banjalučkog episkopa Platona Jovanovića. Njegovo tijelo bačeno je u rijeku i kasnije su ga našli i pokopali Srbi. Dana 12. svibnja ustaše su uhitile Petra Zimonjića, sarajevskog mitropolita, i ubrzo potom ga ubile. Sredinom kolovoza uhitili su i ubili Savu Trlajića, episkopa gornjokarlovačkog. Za posljednju dvojicu nije poznato ni gdje su ubijeni ni gdje počinjavaju, ali izgleda da su ubijeni u logoru Jadovno pokraj Gospića. Od svibnja do prosinca 1941, ustaše su ubile još preko 150 svećenika Srpske pravoslavne crkve (vidi Tablicu 2. u 12. poglavlju).

Ključna komponenta sustava terora ustaškog režima bili su koncentracijski logori. Iako je Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore izdan tek 25. studenoga 1941, većina logora osnovana je već u ljeto 1941. godine. U Zakonskoj odredbi o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina protiv državi, pojedinim osobama ili imovini, objavljenog 10. srpnja 1942, ističe se kako će osobe optužene za takva djela ili, ako su one van domašaja zakona, članovi njihovih obitelji, biti poslani u logor na najmanje šest mjeseci do maksimalno tri godine. Sva imovina tih osoba mogla je biti (i nesumnjivo je i bila) nacionalizirana. Samo dva tjedna kasnije, svi logori službeno su prebačeni iz nadležnosti Ravnateljstva za javni red i sigurnost pri Ministarstvu unutarnjih poslova u nadležnost Ustaške nadzorne službe.⁴⁶

Služba je zapravo upravljala logorima od njihovog osnutka u kolovozu 1941. do vlastite likvidacije u siječnju 1943. godine. Gotovo za cijelo vrijeme rata zapovjednik svih ustaških logora bio je Vjekoslav Luburić.

Bilo je ukupno oko dvadeset velikih i srednjih logora. Najveći je bio Jasenovac, zapravo skupina logora u močvarnom području na ušću Une u Savu, zloglasan po barbarskim metodama i velikom broju žrtava. Ostali logori nalazili su se u „Danici” kraj Koprivnice, Đakovu, Feričancima u središnjoj Slavoniji, Jadovnom kraj Gospića, Jastrebarskom, Kerestincu, Kruščici kraj Travnika, Lepoglavi, Loborgradu, Sisku, Slani i Metajni na otoku Pagu, u Staroj Gradiški i Tenji kraj Osijeka i drugim mjestima. Uz to, postojalo je nekoliko tzv. sabirnih logora u kojima su bili smješćavani deportirani Slovenci prije nego što su bile određene definitivne destinacije kamo će biti poslani, Srbi prije deportacije u Srbiju i ostali koji su bili na putu u koncentracijske logore. Dva logora, u

Jadovnom i Slani, gdje je ubijeno mnogo Židova i Srba iz područja koja su postala talijanske Zone II. i III, zatvoreni su polovinom kolovoza 1941, a preostali logoraši prebačeni u logore u unutrašnjosti. Uz to, Nijemci su, bar u drugoj polovici rata, imali logore za osobe uhićene od strane njihove Službe sigurnosti: u Bjelovaru, Doboju, Jankomiru kod Zagreba, Zemunu i drugim mjestima.⁴⁷ Za lokacije logora u koje su deportirani Srbi i Židovi – „Danica”, Đakovo, Jadovno, Jasenovac, Kerestinec, Kruščica, Lepoglava, Loborgrad, Stara Gradiška, Tenje i Metajna i Slana na Pagu (vidi Kartu 6, Koncentracioni logori za Židove u Jugoslaviji 1941-1945, u 13. poglavlju).

Jedan od najviše inkriminirajućih ustaških dokumenata u vezi s Jasenovcem je okružnica u kojoj general Ivan Prpić na zapovijed maršala Kvaternika, vrhovnog zapovjednika oružanih snaga NDH, 27. travnja 1942. informira Glavni stožer Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer Ustaške vojnice, Ministarstvo unutarnjih poslova i Glavno zapovjedništvo oružništva NDH kako slijedi: „Zapovjedništvo Ustaške nadzorne službe, odnosno njegov zapovjednik okružnicom br. 139/42 obavijestilo nas je da sabirni i radni logor Jasenovac može primiti neograničen broj zatočenika. Stoga Vas molimo da izdate zapovijedi svim Vašim podređenima da u Jasenovac šalju sve komuniste koju su uhvaćeni tijekom čišćenja teritorija na kojem se vode borbe.”⁴⁸ Taj dokument jasno implicira da je mjesto za nove zatvorenike dobiveno ubijanjem starih i povećanjem kapaciteta logora.

Postojanje Jasenovca ostaje tamna mrlja na savjesti mnogih Hrvata. Teško je pomiriti tisućljetnu hrvatsku kulturu kojom se hrvatski nacionalisti ponose s barbarstvom koje su ustaše počinile u Jasenovcu. U izvještaju od 10. lipnja 1942. monsijor Augustin Juretić je napisao: „Koncentracioni logor u Jasenovcu je prava klaonica. Ne može se nigdje pročitati – čak ni kada se opisuju zločini NKVD-a ili Gestapoa – tako strašne stvari kao što ustaše tamo čine... Priča o Jasenovcu je najcrnija stranica ustaškog režima, jer su u njemu ubijene tisuće ljudi.”⁴⁹

Nadbiskup Alojzije Stepinac također je oštro kritizirao ustaške postupke u Jasenovcu kad je ubijeno sedam slovenskih svećenika izbjeglih iz Slovenije pod optužbom da su radili protiv NDH. Kad su uhićeni, nadbiskup je na temelju vlastite istrage ustanovio da su nedužni i pokušao ih spasiti, ali uzalud. Nakon što su ubijeni, napisao je pismo Paveliću, datirano 24. veljače 1943, u kojem stoji: „Ovo je sramotna ljaga i zločin, koji vapije u nebo za osvetom, kao sramotna ljaga čitavi Jasenovac za NDH... ali čitava javnost, a napose rodbina ubijenih, traži zadovoljštinu, odštetu, izvođenje krvnika pred sud. Oni su najveća nesreća Hrvatske!”⁵⁰

Čak i poslijeratna generacija to potvrđuje; Vinko Nikolić, urednik *Hrvatske revije*, vodećeg časopisa hrvatske emigracije, komentirajući ubojstvo Vjekoslava Luburića u Španjolskoj 30. kolovoza 1969, napisao je: „Jasenovac je

velika hrvatska rana, i još veća sramota, zbog čega čak i danas to boli naše duše, a naši obrazi crvene se od stida." Nikolić je bio gimnazijski profesor i pjesnik koji je veliki dio rata proveo kao pobočnik u Glavnom ustaškom stanu. Znao je mnogo o onome što se dogodilo u Jasenovcu, a i to da je Luburićevo ime bilo sinonim za najgori ustaški teror.⁵¹

Broj žrtava koje su izgubile živote u logorima ustaške države ostaje najkontroverznije pitanje cijele povijesti Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji. Tim pitanjem detaljno ću se pozabaviti u 17. poglavlju.

Glaise i Kasche u nekoliko su navrata protestirali protiv ustaškog terora nad Srbima. Nijemcima je bilo u interesu da situacija u NDH bude mirna kako bi mogli slati što veći broj ljudi na Istočnu frontu ili na rad u Njemačku, i da bi iz zemlje mogli izvlačiti maksimalnu količinu hrane i strateških sirovina. Ustaška politika negativno je utjecala na njemačke ciljeve budući da je NDH držala u stalnom stanju nemira i jačala pokret otpora. Prema dnevniku operativnog štaba Wehrmachta (njemačke vojske) za 1942, Hitler je „Poglavnikovim ustašama dao odriješene ruke za nastavak rata do istrebljenja protiv pravoslavaca u BiH”.⁵² Ta politika provedena je protiv Srba i u svim drugim dijelovima ustaške države.

Užasnuta reakcija javnosti na ustaška zlodjela, Glaiseovi i Kascheovi protesti kod samog Pavelića i Kvaternika starijeg i protest nadbiskupa Stepinca zbog masakra u Glini – pri čemu ništa od svega toga nije objavljeno – naveli su Pavelića da 26. lipnja 1941. izda Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed. U tekstu se prijetilo strogim kaznama i onima koji budu kršili zakon i onima koji ga budu sprovodili na nedozvoljen način. Neki ustaše koji su kršili zakon uhićeni su od strane ustaških vlasti, a nekoliko ih je čak i smaknuto. Ali progon Srba je nastavljen. Dana 9. kolovoza, Pavelić je izdao zapovijed kojom je zabranio djelovanje „divljih” ustaša, ali to nije pomoglo. Konačno, 27. rujna, izdao je novu zapovijed kojom je pozvao sve dužnosnike da održavaju red i mir i ponovio zabranu „divljih” ustaških jedinica. To je bilo upućeno u prvom redu ustaškim vlastima u zapadnoj Bosni. Također je pokušao navesti Srbe koji su se krili u planinama da se vrate svojim kućama i jamčio za njihovu sigurnost.⁵³ Ali čak ni ta Pavelićeva zapovijed nije zaustavila ustaški teror. U mnogo slučajeva, Srbi koji su izašli iz skloništa i vratili se kućama, čak i oni koji su prešli na katolicizam, ubijeni su.⁵⁴

Snažno neodobravanje ustaškog režima u hrvatskom narodu – pokornost nove države Nijemcima i Talijanima i ustaška brutalnost prema Srbima, Židovima, Romima i antiustaški raspoloženim Hrvatima – opisao je i Herbert C. Peli, diplomatski predstavnik SAD-a u Mađarskoj. Njegov izvještaj nastao je nakon što je u studenom 1941. tri tjedna putovao po NDH, iz Zagreba preko Like do dalmatinske obale, pa sve do Dubrovnika.⁵⁵

Suočena s mašinerijom ustaškog terora, iza koje je stajala golema moć

sila Osovine, velika većina ljudi u NDH se zgražala. Kako su se masakri protiv Srba širili, Srbi su bježali u planine da bi spasili žive glave, a neki su se počeli i boriti. Krajem srpnja 1941, KPJ, odazivajući se na apel Kominterne nakon njemačkoga napada na SSSR, zapovjedio je svojim članovima i simpatizerima u NDH da formiraju borbene odrede i započnu s operacijama protiv sila Osovine i ustaških snaga, kao što su već uspješno učinili u Srbiji i Crnoj Gori. Tako je, samo tri i pol mjeseca nakon proglašenja nove države i inauguracije politike terora, ustaški režim bio suočen s pravim oružanim otporom.

Kako bi objasnili i opravdali ono što su redovito nazivali „nekim ekscesima” izvjesnih pojedinačnih ustaša ili skupina „divljih” ustaša protiv Srba u NDH, ustaše su za vrijeme rata (kao i gotovo svi ustaški pisci i simpatizeri u emigraciji nakon 1945) navodili tri faktora. Prvo, tvrdili su da je jugoslavenska vlast između dva rata, koju je karakterizirala srpska hegemonija, bila ustvari krvavi režim koji je tisuće Hrvata stajao života. Drugo, tvrdili su da su gerilski, to jest četnički odredi vojske Kraljevine Jugoslavije, dakle Srbi, sredinom travnja 1941. masakrirali Hrvate u zapadnoj Hercegovini, i da su, prema tome, Srbi sami krivi za ono što im se kasnije događalo u ustaškoj državi.⁵⁶ Treće, tvrdili su da su partizani i četnici napali NDH iz Srbije krajem 1941. i početkom 1942. kao i iz Crne Gore u proljeće 1942. godine – potisnuti odatle od strane njemačkih, talijanskih ili četničkih snaga – i da su Hrvati imali pravo braniti svoju državu. Ovaj posljednji argument može se odnositi samo na one Srbe koji su kao partizani ili četnici ušli u istočnu BiH iz Srbije i Crne Gore, a ne na partizane i četnike koji su bili s teritorija NDH.

Prvi argument, da je u periodu između dva rata na tisuće Hrvata umrlo kao žrtve jugoslavenske politike, jednostavno nije istina. U svojoj knjizi iz 1942, u kojoj opisuje mjere koje je jugoslavenski režim između dva rata poduzimao protiv Hrvata, Rudolf Horvat nije identificirao ni nekoliko stotina, a kamoli nekoliko tisuća političkih žrtava koje su umrle nasilnom smrću. Monsinjur Augustin Juretić, dobro obaviješten izvor kad je riječ o hrvatskim i rimokatoličkim pritužbama protiv Jugoslavije pod srpskom hegemonijom u periodu između dva rata, tvrdi da je od prosinca 1918. do 10. travnja 1941. oko 230 Hrvata ubijeno ili smaknuto, a nekoliko tisuća zatvoreno zbog političkih razloga. Ali ni Horvat ni Juretić ne navode detalje.⁵⁷ Zato ne znamo uključuju li njihove brojke i mali broj Muslimana u BiH koji su neposredno nakon Prvoga svjetskog rata ubijeni u vezi s agrarnom reformom ili iz osobne osvete, ili osobe ubijene u rujnu 1919. u vezi s registracijom teglećih životinja od strane vojnih vlasti u nekim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije.⁵⁸

Daleko najapsurdnije brojke o Hrvatima navodno ubijenim od strane Srba u periodu između dva rata dao je velečasni Dragutin Kamber, župnik i ustaški povjerenik za općinu Doboj, a od 1944. pročelnik i duhovnik te zamjenik vojnog vikara Hrvatskih oružanih snaga, u pismu koje je u drugoj polovici 1945. uputio

Eugèneu Tisserantu. Kao političkog emigranta iz Hrvatske koji se privremeno nalazio u Rimu, Kambera je prijatelj odveo u audijenciju kod kardinala. Kad ga je Tisserant upitao kao su Hrvati za vrijeme rata mogli ubiti 300.000 Srba, Kamber je bio zatečen neposrednošću pitanja i nije uspio odmah odgovoriti. Ali krajem 1945. napisao je kardinalu dugačko pismo u kojem je dao svoju verziju odnosa između Hrvata i Srba i potomje nazvao najgorim neprijateljem Hrvata. Kamber u tom pismu tvrdi da su Srbi u periodu između dva rata ubili između 50.000 i 60.000 Hrvata. To pismo nije odmah objavljeno, ali na kraju se pojavilo u tjedniku hercegovačkih franjevacu u Chicagu 1967. a potom i u jednom ustaškom časopisu u Buenos Airesu 1969. godine.⁵⁹

Istina je da su u periodu između dva rata tisuće Hrvata na različite načine maltretirane i da su im uskraćivana politička i građanska prava. Postojala je sveprisutna diskriminacija protiv Hrvata i drugih nesrba na svim razinama vojne i državne službe, osobito na višim razinama. Ali te nepravde, koliko god su u principu bile uvredljive i praktično štetne za hrvatske nacionalne interese, nisu bile politički ili kulturni genocid. Štoviše, pod kraljevskom diktaturom i Srbima su bila uskraćivana građanska i politička prava jer sva je vlast bila koncentrirana u rukama kralja, vojske i beogradske vladajuće klike.

Kao što smo pokušali pokazati, protuhrvatska politika jugoslavenske vlade u međuratnom razdoblju, osobito atentat u Skupštini u lipnju 1928. od strane zastupnika glavne srpske političke stranke, temeljni su uzrok nastanka, jačanja i prirode hrvatskih nacionalističkih snaga, koje su kulminirale u ustaškom pokretu i njegovoj antisrpskoj politici u Drugom svjetskom ratu. Od samog početka, bitan sastojak ustaškog programa bila je upotreba terora kao političkog instrumenta, za što je najbolji primjer atentat na kralja Aleksandra u Marseillesu u listopadu 1934. godine. Ali ustaška politika protiv Srba u NDH za vrijeme rata bila je genocidne prirode i potpuno nerazmjerna ranijim antihrvatskim mjerama, i po svojoj prirodi i po opsegu. Uz to, ustaška genocidna politika bila je usmjerena i protiv Židova i Roma, i ustaške su vlasti primjenjivale drakonske mjere i protiv antiustaški orijentiranih Hrvata i svih komunista. Evo citata iz Glaiseova izvještaja od 11. prosinca 1941. o situaciji u NDH: „Krvave žrtve među vlastitim državljanima koje je hrvatska država uzrokovala za kratko vrijeme svog postojanja, višestruko nadilaze [*um ein Vielfaches*] žrtve nastale za cijelo vrijeme postojanja Jugoslavije.”⁶⁰

Drugi argument mnogih ustaša i ustaških simpatizera, da su četničke (gerilske) jedinice jugoslavenske vojske bile te koje su za vrijeme rata započele krvavi pokolj između Srba i Hrvata time što su masakrirali hrvatske civile u Čapljini u zapadnoj Hercegovini za vrijeme Travanjskog rata 1941, također nije istinit. Prema članku objavljenom 8. listopada 1941. u časopisu *Hrvatski narod*, službenom organu Ustaškog pokreta, čiji je u vezi s tim slučajem su kako slijedi: kada je potpukovnik Dragutin Ivanišević, zapovjednik 85. pukov-

nije jugoslavenske vojske raspoređene u Čapljini i, prema ustaškim riječima, „katolik i dobar Hrvat”, čuo za proglašenje NDH, 11. travnja – pod utjecajem ustaškog delegata iz Mostara – zapovjedio je raspuštanje pukovnije. Dio časnika i vojnika međutim, bez sumnje većinom ili svi srpske nacionalnosti, odbili su postupiti po njegovoj zapovijedi. Neki su se pregrupirali kod Stoca, oko 22 km jugoistočno, dok su drugi otišli prema Ljubuškom, oko 15 km zapadno. U međuvremenu, Hrvati iz pukovnije, zajedno s nekim ustašama koji su im se pridružili ili su bili dovedeni kao pojačanje, organizirali su se kako bi branili Čaplinu. U narednih nekoliko dana, stolačka skupina, koja je dobila i pojačanje, približila se Čapljini. U borbama koje su uslijedile, od 14. do 17. travnja, na ustaškoj strani ubijene su 22 osobe, među kojima je bilo i civila. Još šest civila ubijeno je mitraljiranjem iz jugoslavenskog vojnog aviona kojim je pilotirao lokalni pilot. Međutim, 17. travnja, Čapljina je bila čvrsto u ustaškim rukama.⁶¹

Da se dogodilo ikakvo nekontrolirano masovno ubijanje hrvatskih i muslimanskih civila od strane srpskih četnika ili jugoslavenskih vojnika, ustaška propaganda odmah bi to na upadljiv način upotrijebila, ali članak u časopisu *Hrvatski narod* pokazuje da su žrtve u Čapljini većinom, a možda i sve, bile rezultat borbe između branitelja Čapljine i njezinih napadača. Nije bilo masakra. U lipnju 1942, međutim, u jednoj opširnoj ustaškoj propagandnoj publikaciji, poimence se navodi 25 osoba ubijenih u Čapljini i sa zgražanjem tvrdi da su umrle kao nasumično odabrane žrtve trodnevnog masakra koji su počinile četničke jedinice jugoslavenske vojske.⁶²

Ni Vjekoslav Vrančić, istaknuti ustaški dužnosnik iz Hercegovine koji je nakon rata otišao u emigraciju, ni profesor Jere Jareb, američki povjesničar rođen u Hrvatskoj, u svojim tekstovima ne spominju nikakav masakr u Čapljini. Vrančić prvu ustaničku akciju Srba u istočnoj Hercegovini datira s 25. lipnjem 1941. godine. Jareb izbjegava problem, priznajući da nema dokaza nasumičnog masakra Hrvata od strane četničkih jedinica jugoslavenske vojske. On piše da je potrebno provesti daljnje analize o djelovanju tih četničkih formacija u vrijeme raspada jugoslavenske vojske kako bi se sa sigurnošću utvrdilo je li bilo zvjerstava i „da li je postojao srpski plan o pokolju svih važnijih protusrpskih ličnosti u Jugoslaviji u slučaju rata”.⁶³

Još jedan sukob između ustaša i jedinica jugoslavenske vojske u Hercegovini dogodio se za vrijeme sloma zemlje u selu Ilićima blizu Mostara. U početku, Iliće su zauzeli pobunjeni vojnici mostarskoga garnizona i ustaški simpatizeri. Prema tvrdnjama vojnika jugoslavenske vojske, pobunjenike su potom porazile ne četničke jedinice, kako se obično tvrdi, nego kadeti iz Škole rezervnih oficira u Sarajevu, koji su 13. travnja dovedeni u Mostar kako bi uspostavili red i mir. Ilići su preoteti iz ruku pobunjenika 15. travnja i izvjestan broj zarobljenika doveden je u Mostar, ali sutradan i pušten. U toj operaciji ubijena

su dva kadeta i jedan prateći civil, ali pripadnik jugoslavenske vojske nije dao informacije o broju drugih civilnih žrtava. Službena publikacija ustaške vlade na njemačkom jeziku *Greultaten (Zvjerstva)* poimence je navela samo jednu ženu ubijenu u Ilićima i pet osoba ubijenih u susjednom selu, Cimu. Također je navedeno 85 imena vlasnika kuća iz ta dva sela koje su spaljene. Da se u Ilićima dogodio masakr, to bi u toj publikaciji bilo navedeno. Dakle, čini se da se Juretićeva tvrdnja o preko 30 civila ubijenih u Ilićima sredinom travnja 1941. temelji na sumnjivim izvorima.⁶⁴

Na područjima gdje je živjelo miješovito stanovništvo, u deset dana Travničkog rata 1941. bilo je pojedinačnih slučajeva da su Srbi pljačkali i ubijali Hrvate i obrnuto. Ali čak i kad su Srbi u istočnoj Hercegovini koncem lipnja 1941. počeli uzvraćati napade, cilj im je bio samoobrana i u početku su djelovali kao slučajno okupljene grupe. Većina ustaških manifestacija terora, s druge strane, bili su dio široko zamišljene antisrpske državne politike. Koliko je ustaška politika protiv Srba u Hercegovini bila brutalna, vidljivo je i iz policijskog izvještaja koji pokazuje da je u Mostaru (gradu od 20.295 stanovnika prema popisu stanovništva iz 1931. godine) broj od ukupno 5000 stanovnika pravoslavne vjere do konca kolovoza 1941. reduciran na samo 852. Većina Srba pobjegla je, protjerana ili uhićena, odvedena u koncentracione logore ili ubijena.⁶⁵ O nekoliko gotovo nevjerojatno okrutnih masovnih ubojstava Srba od strane ustaša u Hercegovini izvijestio je i monsijor Alojzije Mišić, mostarski katolički biskup, u pismima nadbiskupu Stepincu u kolovožu i studenom 1941. godine (vidi 12. poglavlje).

Kako bi objasnili i opravdali svoju politiku progona Srba, ustaše su kao razloge navodile i dugačak popis pojedinačnih događaja: atentat u Skupštini u Beogradu 1928. godine; ubojstvo nacionalistički orijentiranog hrvatskoga antropologa i povjesničara Milana Sufflaya 1931; brutalno gušenje Velebitskog ustanka u rujnu 1932 (kad je, međutim, ubijen samo jedan žandar); ubojstvo Josipa Predavca, potpredsjednika HSS-a 1933. i politička ubojstva ili osude na smrt nekih drugih Hrvata. Te optužbe bile su točne. Ali optužbe koje je u svom govoru 27. srpnja 1941. iznio ustaški ministar vanjskih poslova Mladen Lorković nisu točne i nedvojbeno su bile sračunate s namjerom da izazovu žestinu, mržnju i brutalnu akciju protiv Srba. Rekao je:

Vi znate da ustaški pokret čvrstom rukom rješava srbsko pitanje u Hrvatskoj... Naša je dužnost da se pobrinemo, da Hrvatska pripadne Hrvatima... Naša je dužnost da se pobrinemo, da oni elementi, koji su najviše pridonijeli tome da je 1918. Hrvatska podpala pod srbijansku vlast... da se ti elementi... iz Hrvatske odstrane. Naša je dužnost, da to učinimo i mi ćemo to provesti. Mi ćemo to do kraja provesti, i to bez obzira na to što se s one strane Save i Drine počinje govoriti o čovječnosti i čovječanskim osjećajima. Hrvatska državna

vlada pod vodstvom našeg dičnog Poglavnika uzela je u ruke rješavanje tog pitanja i ona će ga do kraja riješiti.⁶⁶

Osim neposrednog cilja da se smanji broj Srba u NDH, ustaška masovna ubojstva očito su trebala biti sredstvo da se prestraši ostale Srbe tako da sami pobjegnu u Srbiju odnosno potaknu ih da prihvate katoličku vjeru. Međutim, antisrpska politika ustaškog režima polučila je zapravo baš suprotne rezultate. Glaise je to jasno vidio već 13. rujna 1941. kad je izvijestio da su ustaše pridonijele nastanku četničkog pokreta. To je ponovio mnogo puta, s tim što je uskoro dodao i partizane odnosno kasnije spominjao samo njih, a četnike više nije. Nadbiskup Stepinac također je shvatio da su okrutno ponašanje okupacijskih vojski (ustaške oružane snage nije spominjao) i masovna strijeljanja talaca bili uzrokom masovnog bježanja ljudi u šume i pridruživanja partizanima.⁶⁷ Nakon rata, nekoliko pisaca među hrvatskom emigracijom složilo se s tim stajalištima. Ante Ciliga, bivši komunist koji je proveo dio rata u NDH, uključujući i nekoliko mjeseci u koncentracionom logoru Jasenovac, a potom radio u redakciji lista *Spremnost*, to je ovako formulirao: „Jednom riječju, Pavelić je [svojom politikom] razjedinio Hrvate, ujedinio Srbe, ojačao komuniste odnosno partizane, i slijepo vezao hrvatsku stvar za one koji će sigurno izgubiti rat. Teško je zamisliti politiku koja bi u većoj mjeri bila samoubilačka.”⁶⁸

Eugen Kvaternik je poslije rata i sam napisao da bi ustaška borba protiv komunista bila uspješnija da su slijedili politiku sporazumijevanja sa Srbima. Tvrdio je da je njegov rad početkom 1942. zapravo išao u smjeru takve politike i da je već bio dobio potvrde spremnosti na suradnju i od Nedićevih i od Mihailovićevih snaga u Srbiji, pod uvjetom da međusobno ubijanje između Srba i Hrvata prestane. Ali, zaključio je: „Pobijedilo je antisrpstvo *a tout prix*, a sve je konačno dovelo do pobjede srbokomunizma.” Odgovornost za to prebacio je na Pavelića i Talijane, ne spominjući pritom i vlastito djelovanje kao jednog od najbezobzirnijih progonitelja Srba, i njemačku podršku ustaškom režimu tijekom cijelog rata.⁶⁹

Ustaška masovna ubojstva Srba, na licu mjesta ili nakon odvođenja u logore, nastavila su se za cijelo vrijeme rata na čitavom teritoriju NDH. Početkom 1943. međutim, osjetno su se smanjila. Uzroci tog smanjenja bili su, s jedne strane, jačanje partizanskog otpora, a s druge, utjecaj Nijemaca koji su zbog svojih vojnih i gospodarskih interesa htjeli mirnu NDH te su vršili pritisak na ustaše da usvoje politiku koja će dovesti do tog cilja. Smanjenju je pridonijela i suradnja Talijana i četnika u područjima pod talijanskom kontrolom, što je za posljedicu imalo bolju zaštitu pravoslavnog stanovništva, isto tako i sporazumi o međusobnoj toleranciji sklopljeni nakon svibnja 1942. između vlasti NDH i nekoliko važnih četničkih odreda u BiH kao i sporazumi sklopljeni nakon rujna 1943. između Nijemaca i četnika.

Ustaško vodstvo je očito mislilo da će se većina Srba u NDH pasivno pomiriti sa svojom sudbinom. I doista, tisuće Srba nisu pobjegle vjerujući da država neće nauditi pokornim državljanima, ili su se vratili svojim kućama nakon što im je zajamčeno da im se ništa loše neće dogoditi. To je bilo povjerenje gdje mu nije bilo mjesta, i mnogi su ga platili životom. Preko 250.000 Srba prihvatilo je prijelaz na katoličku vjeru u nadi da će ih to spasiti, ali i to često uzalud. Mnogo Srba, osobito mladih ljudi, pobjeglo je, međutim, u planine i pridružilo se četnicima ili, u mnogo većem broju, partizanima.

Ustaše su se nadale da će spriječiti ponovno osnivanje zajedničke države Srba i Hrvata, ili, štoviše, i bilo kakvu buduću suradnju između njih. Ali obostranu mržnju i želju za osvetom koju su oni stvorili privremeno su neutralizirali partizanski pokret i maršal Tito, koji je i sam bio Hrvat. Umjesto da se zbog straha od Srba pridruže ustašama, sve više i više Hrvata odlazilo je u partizane. Sličan efekt proizvela su i četnička zvjerstva protiv Muslimana i Hrvata kao i protiv propartizanski orijentiranih Srba u područjima gdje su privremeno bili nadmoćni. Zbog toga su protivnici poslijeratnog komunističkog režima u Jugoslaviji često govorili, samo djelomično u šali, da su komunisti, koji su sagradili tisuće spomenika u spomen žrtvama fašizma i u slavu svojih vojnih podviga, trebali sagraditi i spomenike Paveliću i Mihailoviću.

Ipak, ne umanjujući odgovornost koju ustaše nose za svoje zločine, ne treba zaboraviti da oni nikad ne bi bili došli na vlast ili je zadržali, da u NDH nisu bili Nijemci. Slično, Talijani snose veliki dio odgovornosti za zvjerstva koja su četnici počinili protiv Hrvata i Muslimana u područjima pod talijanskom kontrolom.

DRUGA PRESELJENJA STANOVNIŠTVA

Osim deportacija Slovenaca u NDH, protjerivanja Srba iz nje i istrebljivanja Srba u njoj, i druge skupine ljudi preseljavale su se ili bile preseljavane u NDH ili iz nje. Unutar NDH bilo je i na tisuće izbjeglica koji su izbjegli iz drugih dijelova zemlje. Nakon proglašenja nove države, ustaše su htjele da se Hrvati koji žive izvan Hrvatske vrate u domovinu. To je uključivalo priličan broj Hrvata koji su živjeli u okupiranoj Srbiji, osobito u Beogradu, bivših državnih službenika i zaposlenika banaka i nekih drugih gospodarskih grana, i manji broj Hrvata koji su živjeli u dijelovima Makedonije koje su anektirali Bugarska i Albanija, bivših državnih službenika ili naseljenika na zemlji koju su dobili agrarnom reformom nakon 1918. godine. Na te Hrvate vršen je pritisak da se vrate kućama, i većina ih se i preselila u NDH.⁷⁰

Izbjeglice su bili i Hrvati koje su Mađari protjerali iz Bačke i Baranje nakon okupacije tih područja u travnju 1941, a ubrzo potom i aneksije. Mađari su protjerali naseljenike koji su zemlju dobili agrarnom reformom u međuratnom razdoblju, ili, općenito, sve one koji su se u to doba naselili u Bačku i Baranju. Obično su ih deportirali natrag u područja iz kojih su bili došli. Istodobno su se neki Mađari s teritorija NDH preselili na te novoosvojene teritorije ili na teritorije koji su bili mađarski i prije 1941. godine.⁷¹

Osim tih, jedini drugi izbjeglice koji su u NDH dolazili tijekom 1941, 1942. i osobito početkom 1943. bili su Muslimani koji su prebjegli kako bi izbjegli četnički teror u Sandžaku i istočnoj Bosni (koja je ostala izvan NDH). U potonjem području i partizani su do sredine 1942 (u periodu dok su još surađivali s četnicima) sudjelovali u antimuslimanskom teroru. Muslimanska dobrotvorna organizacija „Merhamet” pomagala je izbjeglicama iz oba područja. Nisam uspio pronaći podatke o broju izbjeglica iz Sandžaka, ali vjerojatno ih je bilo ukupno nekoliko tisuća.⁷²

Mnoge seobe stanovništva dogodila su se i u onim područjima NDH koja je Italija anektirala (Zona I), te u područjima iz kojih se bila povukla pa ih opet okupirala u jesen 1941. godine (Zone II. i III) (vidi Kartu 4). Ustaški teror protiv Srba i Židova otjerao je mnoge od njih u zonu koju je anektirala

Italija, dok je talijanska antihrvatska politika u tim područjima mnoge Hrvate otjerala u dijelove NDH pod kontrolom Nijemaca, osobito u Zagreb. Talijani su u anektiranoj zoni zatvorili veliki broj Hrvata u koncentracione logore, a izvjestan broj su odveli u logore u Italiji. Nakon kapitulacije Italije, Nijemci su postupno okupirali čitavu dalmatinsku obalu i sve otoke osim Visa. Partizani i Britanci su s tog područja koncem 1943. evakuirali možda čak 45.000 ljudi, uglavnom Hrvata, kako bi ih spasili od terora pod njemačkom vlašću. Od tih 45.000, oko 27.000 je potom odvedeno u izbjegličke logore u Egiptu. Konačno, zbog bojazni da bi se savezničke snage mogle iskrcati na jadranskoj obali i tu dobiti pomoć od lokalnog stanovništva, Nijemci su od ožujka do kolovoza 1944. tisuće ljudi s obale i otoka deportirali u unutrašnjost zemlje. (Za više detalja vidi 4, 6. i 7. poglavlje.) Većina ljudi odvedenih u Italiju i Egipat nakon rata se vratila u Jugoslaviju, a samo je mali dio ostao u inozemstvu.

Nakon Srba deportiranih ili izbjeglih iz NDH u Srbiju, najbrojnija skupina stanovništva preseljena iz NDH tijekom rata bili su folksdojčeri. Od ukupno 170.000 oko 18.300 evakuirano je iz Bosne koncem 1942, a 90.000 je evakuirano koncem 1944. iz sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i Srijema, u oba slučaja na teritorij Reicha. Glavni razlog za navedene evakuacije bio je strah od partizana. Uz to, njemački izvori procjenjuju da je oko 28.000 hrvatskih folksdojčera služilo u SS trupama i drugim vrstama njemačkih oružanih snaga te da je oko 15.000 radilo u Njemačkoj. Nakon rata, iz Jugoslavije je protjeran dobar dio folksdojčera, tako da ih je 1948. u zemlji bilo još samo nešto više od 10% od predratnog broja.⁷³

Uz one koji su protjerani iz NDH ili dovedeni u nju, poseban, težak problem bilo je i stanovništvo raseljeno unutar teritorija NDH. Te interne izbjeglice bile su posljedica ustaških divljanja protiv Srba, kao i četničkih divljanja protiv Muslimana i Hrvata, osobito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, ali i u drugim dijelovima zemlje. Uz to, partizanske operacije u većem dijelu zemlje, četničke operacije protiv sila Osovine i oružanih snaga NDH u izvjesnim periodima i na izvjesnim područjima, i operacije sila Osovine i NDH protiv gerilaca, pridonijeli su rastu broja internih izbjeglica.

Čim su počela ustaška i četnička divljanja, etnička skupina koja im je bila cilj pobjegla bi u šume ili u veća mjesta. Slično tome, čim bi započele gerilske vojne operacije ili kad bi sile Osovine započele s operacijama velikih razmjera protiv partizana, narod iz područja na kojem su se vodile borbe bježao je u šume i gradove izvan tog područja, općenito u područja gdje su mislili da će naći sigurnost. Kako su i nakon divljanja i nakon gerilskih i protugerilskih operacija sela obično bila spaljena, a zalihe hrane i stoka opljačkani, većina izbjeglog stanovništva ne bi se vratila svojim kućama sve do kraja rata. Hranu, smještaj i sigurnost bili su prisiljeni potražiti negdje drugdje. Zbog toga je i na područjima pod kontrolom ustaša odnosno

sila Osovine, i na onima pod kontrolom partizana i četnika, bilo mnogo internih izbjeglica.

Kako bi ublažio težak položaj internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša i sila Osovine, Pavelić je 16. rujna 1942. izdao zapovijed kojom nalaže Ministarstvu udružbe (što bi, u prijevodu, bilo Ministarstvo socijalne skrbi), a u slučajevima osobite nužde i stožerima Domobranstva i Ustaške vojnice, da izbjeglicama osiguraju hranu, smještaj i druge neophodno potrebne stvari, a po mogućnosti i posao. Kako su gerilske, pa prema tome i protugerilske, operacije bile najintenzivnije u dijelovima BiH i Like, odakle je poticala većina pripadnika ustaškog pokreta i Ustaške vojnice, Paveliću je organizacija pomoći izbjeglicama iz tih područja bila osobito važna.⁷⁴ Vremenski, ova se zapovijed poklapa s prodorom glavnine partizanskih snaga iz jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine u središnji dio NDH, što je uzrokovalo veliko povećanje broja internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša.

Nisam vidio procjene, ni službene ni neslužbene, broja internih izbjeglica u NDH, ali vjerojatno ih je bilo ukupno nekoliko stotina tisuća. Procjena Muhameda Pandže, direktora „Merhameta“, da je samo u BiH koncem 1943. bilo oko 250.000 Muslimana bez krova nad glavom, vjerojatno je pretjerana.⁷⁵ Razumno je pretpostaviti da se broj internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša povećavao kako je rat odmicao, a teritorij pod partizanskom kontrolom postajao sve veći.

Konačno, mnogo internih izbjeglica koji su u posljednjim tjednima rata već bili u Zagrebu ili na putu prema njemu, krenulo je sa snagama NDH koje su se u drugom tjednu svibnja 1945. povlačile prema Austriji.⁷⁶ Te su se snage htjele predati zapadnim Saveznicima umjesto partizanima, što im nije uspjelo. Sudbinu kako trupa tako i izbjeglica koji su ih pratili analizirat ćemo u 18. poglavlju.

USTAŠKI TEROR POTIČE ORUŽANI OTPOR

Zbog ustaškog terora veliki broj mladih Srba pobjegao je u šume i počeo se boriti protiv ustaškog režima. Pridružili su se ili srpskim nacionalistima, to jest četnicima, ili partizanima pod vodstvom komunista. Četničke jedinice sastojale su se isključivo od Srba, s izuzetkom nekolicine Hrvata koji su im se pridružili u nekim dijelovima Dalmacije. Partizanske jedinice sastojale su se i od Srba i od Hrvata, ali Srbi su bili u većini do druge polovice 1943, kad su Hrvati u partizanskim jedinicama u Hrvatskoj postali većina. Kako je rat odmicao, mnoge četničke jedinice počele su surađivati s okupacijskim silama i, u izvjesnoj mjeri, čak i s Hrvatskim domobranstvom, tako da su postupno izgubili vojnu i političku važnost. Za razliku od njih, partizani su postajali sve jači i jači i, kao glavna jugoslavenska vojna sila na strani Saveznika, pokazali su se jedinom skupinom oko koje su se mogli okupiti i Srbi i Hrvati koji su se htjeli boriti protiv sila Osovine i kolaboracionista. Time što su najaktivnije protivnike režima otjerali u partizanske redove, ustaše su mnogo pridonijeli porazu vlastite politike i svojoj propasti na kraju rata.

Ustaški protusrpski teror ne samo što je direktno pridonio oružanom otporu u NDH, nego je negativno utjecao i na njemački okupacijski režim u Srbiji. Ustaše su protjerivanjem u Srbiju mnogo većeg broja Srba iz NDH nego što je bilo dogovoreno i terorom koji su zavele u NDH nagnale na desetine tisuća Srba da onamo pobjegnu i stvorile velike probleme srpskoj marionetskoj vladi i njemačkom okupacijskom režimu (vidi 5. poglavlje). Ustaški teror je izazvao bijes i zgražanje srpske vlade i cijelog naroda te značajno pridonio destabilizaciji prilika u okupiranoj Srbiji, čime je djelovao protiv njemačkih interesa. Nijemci su zbog strateških i ekonomskih razloga htjeli održavati mir u Srbiji, osobito nesmetanu željezničku vezu s njemačkim snagama u Grčkoj i redovitu opskrbu obojenim metalima iz rudnika u Srbiji. Harald Turner, šef administracije njemačkoga okupacijskog režima u Srbiji, to je jasno izrazio u nizu pisama koje je napisao Kascheu između lipnja 1941. i svibnja 1942. godine. Turner je zatražio od Kaschea da protestira kod vlade NDH protiv progona Srba i da zahtijeva prestanak progona i ponovnu uspostavu reda i

mira, jer bi njihov nastavak rezultirao velikim štetama po njemačke interese u Srbiji.⁷⁷

Njemački dužnosnici u Zagrebu bili su dobro informirani o ustaškim zločinima jer su imali bliske veze s većinom vojnih, policijskih i civilnih službi i instanci u NDH te dobivali dobrovoljne informacije od tamo zaposlenih Hrvata. Stoga su često slali izvještaje o tim zločinima. Poslali su i popis od najmanje 87 slučajeva ustaškog smaknuća Srba između 1. svibnja 1941. i 4. svibnja 1942. godine, pri čemu je u nekim od tih slučajeva bilo i do nekoliko stotina žrtava. To, kao i dodatne informacije o ustaškim zločinima i Turnerova pisma iz Srbije, dovelo je do novih protesta i sugestija od strane Glaisea i Kaschea. Kasche je 15. srpnja 1942. predložio ministru vanjskih poslova Lorkoviću da NDH poboljša propagandu namijenjenu Srbima i usvoji pomirljiviju politiku prema četnicima, a u pismu-memorandumu upućenom Paveliću kritizirao je razne ustaške akcije. Na specijalnom sastanku Kaschea i Pavelića 14. studenoga 1942. potonji je obećao da će učiniti neke od promjena koje je Kasche sugerirao.⁷⁸

U Srbiji je ustanak pod vodstvom komunista protiv njemačkih okupacijskih snaga i marionetske vlade Srbije, koji je počeo u srpnju 1941, ubrzo uzeo maha. Kao što je već navedeno, iz strateških i ekonomskih razloga Nijemci sebi nisu mogli priuštiti gubitak kontrole nad Srbijom. Niti su mogli dopustiti da u Srbiji (ili bilo gdje drugdje u Jugoslaviji) dođe do uspješnog ustanka koji bi poslužio kao primjer drugim okupiranim europskim zemljama. Zato su na ustanak reagirali potpunom reorganizacijom svojih trupa u Srbiji, dodavanjem operativne komande i slanjem velikih pojačanja svojim okupacijskim snagama u jesen 1941. godine. Ne iznenađuje da su dobro pripremljene njemačke operacije protiv partizana u sjeverozapadnoj i zapadnoj Srbiji (u partizanskoj terminologiji Prva neprijateljska ofenziva) od sredine rujna do početka prosinca 1941. skršile partizanski otpor. Njemačke trupe dobile su podršku od trupa srpske marionetske vlade i od njihovih pomoćnika, uključujući i neke odrede legaliziranih Mihailovićevih četnika.

Nakon što su porazili partizanske snage u zapadnoj Srbiji i eliminirali njihov oslobođeni teritorij, Nijemci su se okrenuli smirivanju onog dijela NDH sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije, koji je također bio u nadležnosti njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji. Ta je zadaća postala još hitnija zato što su partizanski vođe i jedinice iz Srbije, nakon što su izbačeni iz užičkog područja, preko Sandžaka prešli u istočnu Bosnu i tamo se spojili s lokalnim partizanskim snagama. Svoj štab smjestili su u Foči. Prve njemačke ratne operacije uz podršku snaga NDH protiv partizana u NDH provedene su u istočnoj Bosni koncem siječnja i početkom veljače 1942 (Druga neprijateljska ofenziva). Nijemci su partizanima nanijeli znatne gubitke i smanjili partizanski oslobođeni teritorij, ali nisu ih uspjeli eliminirati kao vojni faktor, i kao rezultat toga morali su poduzeti nove vojne operacije.

Kako je NDH bila njemačko-talijanski protektorat, a nominalno nezavisna država, vojne operacije protiv partizana, koji su bili aktivni kako u njemačkoj tako i u talijanskoj zoni, iziskivale su sudjelovanje i Talijana i Nijemaca. Na konferenciji predstavnika Italije, Reicha i NDH održanoj u Opatiji 2-3. ožujka 1942, planiran je čitav niz vojnih operacija protiv partizana u istočnoj BiH, Sandžaku, Crnoj Gori, zapadnoj Bosni i Lici, ali od ožujka do lipnja 1942. samo su trupe Reicha i NDH poduzele operacije u istočnoj Bosni te talijanske jedinice i crnogorski četnici u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini (Treća neprijateljska ofenziva). Partizani su opet pretrpjeli goleme gubitke u ljudstvu i teritoriju, i u mnogim partizanskim jedinicama osjećali su se negativni efekti četničke subverzije i demoralizacija ljudstva. Situaciju je jako pogoršalo to što su partizani upotrijebili mjere masovnog terora protiv dezertera, njihovih obitelji i onih koje su smatrali politički opasnim, koji su svi bili optuženi za suradnju s neprijateljem. To je zapravo bila jedna od najtežih kriza kroz koje su partizani prošli u cijelom ratu. Njihovim vođama postalo je jasno da se preostale pouzdane partizanske jedinice ne mogu održati u istočnoj BiH, pa je središte partizanskog djelovanja premješteno u zapadnu Bosnu. Prenještanje snaga (kolokvijalno nazivan „dugi marš”) trajalo je od lipnja do studenog 1942. godine.⁷⁹

U lipnju i srpnju 1942. njemačke snage i snage NDH poduzele su uspješnu veliku ofenzivu protiv partizana u području oko Kozare (u sjeverozapadnoj Bosni), koja je bila partizansko uporište s potencijalno opasnim vojnim implikacijama za željezničku liniju Zagreb – Beograd. Onda su u kolovozu njemačke trupe iz te operacije zajedno domobranima i ustašama započele veliku vojnu operaciju u Srijemu, gdje su partizani ugrožavali ljetinu. Tu operaciju obilježila su zvjerstva golemih razmjera protiv srpskog civilnog stanovništva koja su počinile jedinice Ustaške vojnice.⁸⁰

U svim tim operacijama, partizani su pretrpjeli teške gubitke u ljudstvu i morali prepustiti velik dio oslobođenog teritorija. Štoviše, nakon operacija protiv njih na području Kozare i u Srijemu, njemačke i ustaške trupe temeljito su pročešljali teren i skupili tisuće civila, uključujući žene i djecu, i nešto partizana, koji su odvedeni u logore u Jasenovcu, Sisku, Staroj Gradiški i Zemunu.⁸¹ Sve te velike vojne operacije, međutim, nisu uspjele slomiti partizane. Oni bi se pregrupirali i reorganizirali i pojavili u drugim dijelovima zemlje. Najvažniji razlog zbog kojeg sile Osovine i snage NDH nisu uspjele poraziti partizane u NDH tijekom 1941. i 1942. bila je ustaška politika terora protiv Srba, koja je nastavila tjerati mlade Srbe u partizanske redove.

Glaise je jasno vidio vezu između ustaškog terora i uspješnog partizanskog otpora. Rezonirajući da ustaše vjerojatno neće promijeniti svoju politiku, a nakon sastanka u Sofiji s general pukovnikom Alexanderom Löhrom, komandantom njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu koji mu je dao svoju punu podršku, Glaise je 18. rujna 1942. napisao memorandum Operativnom

štabu Wehrmachta. Ustvrdio je da će vojne operacije u NDH uspjeti samo ako budu popraćene političkim djelovanjem i da bi Njemačka trebala izvršiti pritisak na vladu NDH da prestane s besmislenim ustaškim terorom protiv Srba koji hrani partizanski otpor, da zaustavi jednako besmislena ustaška zvjerstva i ukroti ustaški pokret i Ustašku vojniciu te da očisti državnu administraciju i stranački aparat od pojedinaca koji su se kompromitirali sudjelovanjem u teroru i korumpiranošću. Glaise je naveo da se njegovo mišljenje zasniva na temeljitom poznavanju zemlje i da ga dijele mase hrvatskoga naroda i neki važni ustaški dužnosnici.⁸²

Te političke promjene nisu se dogodile, ali u listopadu 1942. provedena je temeljita reorganizacija njemačkih vojnih snaga u NDH. Dana 1. studenoga 1942. Nijemci su ustanovili položaj vrhovnog zapovjednika svih njemačkih trupa u NDH. General pukovnik Rudolf Lüters dobio je zadaću smirivanja područja između rijeke Save i njemačko-talijanske demarkacijske linije, a Glaise je postao nadležan za smirivanje područja između rijeka Drave i Save. Između siječnja i lipnja 1943, Nijemci su u NDH dopremili dodatne snage, koje su zajedno s talijanskim snagama (kojima su pomagale četničke jedinice) i snagama NDH poduzele dva ciklusa operacija protiv partizana, operacije Weiss i Schwarz (Četvrta i Peta neprijateljska ofenziva). Partizani su pretrpjeli goleme gubitke i izgubili veliki dio svog oslobođenog teritorija, ali nisu bačeni na koljena. U travnju 1943. do partizanskog Glavnog štaba su konačno stigle prve vojne misije zapadnih Saveznika, a nekoliko mjeseci kasnije od Saveznika je počela stizati i vojna pomoć. Ustaše su se pokazale nesposobnima shvatiti vezu između svoje politike terora protiv Srba i oružanog otpora u NDH i djelovati u skladu s takvom spoznajom. To je osiguralo njihov neuspjeh u izgradnji države i zapečatilo im sudbinu.

Bilješke

¹ Bičanić, „Stanovništvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije”, str. 74-84, osobito str. 80-81.

² Za promjenu politike u svibnju 1945, vidi 10. poglavlje, bilješku br. 7. Za njemačke sugestije Paveliću da uključi hrvatske Srbe u oružane snage NDH i njegovo odbijanje, i za upotrebu Srba iz NDH za prisilni rad u Njemačkoj, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 307, 311, 343, 424.

U vezi s tim valja spomenuti povijesnu ironiju. Većina Srba koji su 1941. živjeli u Hrvatskoj i Slavoniji bili su potomci seljaka-vojnika koji su naseljeni u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini – koju su Habsburgovci ustanovili u svrhu obrane od Osmanskog Carstva – otprilike od 1530. nadalje. I Hrvati i Srbi iz Vojne Krajine bili su poznati kao izvrsni vojnici, i mnogi su postigli istaknute karijere u Habsburškoj Monarhiji do njezina raspada 1918. godine.

- ³ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,981-87; Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 31; i Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 343.
- ⁴ O aparatu i metodama terora koje su ustaše i okupacijske sile koristile u NDH, vidi Haramina, „O sistemu ustaškog i okupatorskog terora”, str. 1-16; Haramina, „Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II. svjetskog rata”, str. 89-96; Kobsa, „O organizaciji ustaškog aparata za uspostava terora u tzv. NDH”, str. 223-251.
- ⁵ Za ove dekrete, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 7.
- ⁶ Za te zakonske odredbe, vidi *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, str. 7.
- ⁷ Vidi *ibid.*, str. 32. za zakonsku odredbu od 29. travnja, i str. 20-21. i 26-27. za onu od 24. travnja.
- ⁸ Za ove dvije zakonske odredbe, vidi *ibid.*, str. 11, 14.
- ⁹ *Ibid.*, str. 41.
- ¹⁰ A VII, fond NDH, fotokopija u mojoj dokumentaciji.
- ¹¹ Za zakonsku odredbu od 17. travnja, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 8. Za odredbe od 30. travnja, vidi str. 42-43. Mjesec dana kasnije, 4. lipnja, vlada je osnovala Rasnopolitičko povjerenstvo koje je bilo nadležno za provedbu Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti. Vidi str. 138-139.
- ¹² *Ibid.*, str. 61, 107-108.
- ¹³ *Ibid.*, str. 104-105.
- ¹⁴ *Ibid.*, str. 134.
- ¹⁵ *Ibid.*, str. 13.
- ¹⁶ *Ibid.*, str. 50-51. Za razne izvršne zapovijedi i propise u vezi s primjenom te odredbe, vidi str. 139-155.
- ¹⁷ Za odredbe od 24. lipnja, 1. srpnja i 15. rujna, vidi *ibid.*, str. 195-196, 215-216, 252-253, 598-599. Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu ukinuto je 30. prosinca 1941, i njene funkcije preuzelo je Ministarstvo državne riznice i Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine. Vidi str. 1096-1097.
- ¹⁸ *Ibid.*, str. 253-254.
- ¹⁹ Vidi *ibid.*, str. 10. za odredbu od 18. travnja, i str. 360-363. za odredbe od 6. i 7. kolovoza.
- ²⁰ Za te dekrete vidi *ibid.*, str. 766, 1080-1081.
- ²¹ Među domaćim izvještajima koji navode primjere raširene korupcije među ustašama i njihovim prijateljima, vidi one pukovnika Ivana Babića i Ladislava Medveda od 7. kolovoza 1941, na Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 1192; „Izvještaj Juretić” od 10. lipnja 1942, str. 9, u RG 226, OSS-File No. 21782; i promemoriju Došena i njegovih kolega Paveliću od 30. studenog 1942, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 857. Među izvještajima predstavnika sila Osovine u Hrvatskoj koji govore o korupciji među ustašama i državnim dužnosnicima, najkritičniji je onaj generala Giuseppea Piechea, predstavnika talijanskih karabinjera u NDH, od 5. kolovoza 1942, na Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 730-31.
- ²² Za raširenost samostana tih triju konfesija sredinom 15. stoljeća, vidi Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 284. Za raširenost pravoslavnih episkopija do 1557, vidi S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, kartu nakon str. 208.
- ²³ Vlasi su ostaci stanovništva koji su Balkan naseljavali prije dolaska Rimljana; stanovništvo je najprije romanizirano, a potom asimilirano s drugim dominantnim narodima. Tako su u južnoslavenskim područjima postali slavenizirani. Sve do u prilično moderna vremena živjeli su u planinskim područjima i bavili se stočarstvom. Kasnije su se naselili i u ravnicama i u gradovima. Ovisno o tome na kojem području žive, pravoslavne su, rimokatoličke

ili muslimanske vjere. Osim naziva Vlasi, zovu ih i raznim drugim imenima. U Srbiji i Bugarskoj poznati su i kao Cincari i Aromuni; u Hrvatskoj, Vojvodini i BiH, kao Bunjevci i Maurovlasi; a u Istri kao Čiči. Razvoj i uloga te malene, ali raširene, vrlo darovite i prilagodljive manjine daleko je najkompleksniji, najkontroverzniji i još uvijek samo djelomično istražen povijesni i antropološki fenomen na Balkanu. Vidi, npr., R. Pavelić, *Bunjevci*.

- ²⁴ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 47-67. Migracija Hrvata za vrijeme Osmanlija i njezine posljedice za nacionalni i konfesionalni sastav Hrvatske i BiH trenutno su popularne teme među hrvatskim povjesničarima.
- ²⁵ Za kratak pregled povijesti Srba u Habsburškoj Monarhiji, vidi Vucinich, „The Serbs in Austria-Hungary”, str. 3-47, osobito str. 34-42. Za opći razvoj Srpske pravoslavne crkve, vidi Slijepčević, *Historija Srpske pravoslavne crkve*, sv. 2, str. 20-244, 538-615, i Plöchl, „Die Orthodoxe Kirche”, str. 17-30.
- ²⁶ Draganović, „Massenübertritte von Katholiken zur ‘Orthodoxie’”, str. 24-36, 55-104. Citat je sa str. 36. S. Stanojević, recenzija „Massenübertritte von Katholiken zur ‘Orthodoxie’”.
- ²⁷ *Novi List*, 3. lipnja 1941.
- ²⁸ Za taj zakonski dekret, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 10. Malobrojni dobrovoljci-kolonisti drugih nacionalnosti – Hrvati, Crnogorci i drugi – u pravilu su izuzeti od izvlaštenja. Vidi Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 173-174.
- ²⁹ Za izvještaj Uprave od 20. rujna 1941, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 17/5, 1-3, Kutija 238. Za zakonsku odredbu o osnivanju Ureda za kolonizaciju, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 56.
- ³⁰ Lisac, „O deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 125-145. Liberalne odredbe prvotne direktive Državne uprave za obnovu prema kojima je bilo dopušteno ponijeti sav svoj novac, nakit i vrijednosnice u praksi su gotovo odmah ukinute tako da je bilo dopušteno ponijeti samo 500 kn (manje od 10 \$) po osobi.
- ³¹ Ibid., str. 135-139; DGFP, sv. 13, str. 113-115.
- ³² Za uvjete u Mostaru vidi Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 119-20; za one u sjeveroistočnoj Bosni, vidi Lisac, „O deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 131-32.
- ³³ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,640.
- ³⁴ Za izvještaj njemačke područne komande od 10. srpnja 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 1001. Za izvještaj vojnog komandanta Beisneru, vidi Lisac, „O deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 136-137. SS *Sturmabführer* Beisner bio je oficir za vezu za vojnog komandanta Srbije. Bio je privremeno u službi pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, gdje se bavio uglavnom preseljavanjima Srba iz NDH u Srbiju prema sporazumu od 4. lipnja 1941. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,650.
- ³⁵ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,650 i H296,653; Lisac, „O deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 137-138.
- ³⁶ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 158. Lisac, „O deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 145, procijenio je da je 15.256 osoba tako preseljeno, a prema procjeni Beisnera, Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,554-55, bilo ih je 14.557.
- ³⁷ Za procjene vojnog komandanta o broju deportiranih, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,650. Za Kascheovu procjenu, vidi DGFP, sv. 13, str. 570.
- ³⁸ DGFP, sv. 13, str. 553; Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,642.
- ³⁹ Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,644-47.
- ⁴⁰ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 163.
- ⁴¹ Ibid., str. 306-307.

- ⁴² Ibid., str. 308-311.
- ⁴³ Vidi ibid., str. 154, 254. i 280. za procjenu broja protjeranih i izbjeglih iz NDH koji su bili u Srbiji 1942. Vidi str. 278. i 280. za procjene za 1944. i 1945. godinu.
- ⁴⁴ O ubojstvima u blizini Bjelovara, vidi Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. E301,722. O onima u Glini, nadbiskup Stepinac poslao je protestno pismo Paveliću 14. svibnja 1941 (spomenuto u Sveta Stollca, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 224), ali nije javno protestirao. O onima u Koritima, vidi Kovačević i Skoko, „Ustanak u Hercegovini u junu 1941.” str. 104-107. (U navođenju ovih zločina Tomasevich je ispuštio neke važne činjenice – za preciznu kronologiju, vidi Goldstein, 1941. – *Godina koja se vraća*, str. 90. i d., op. ur.).
- ⁴⁵ Za Hitlerov savjet Paveliću, vidi DGFP, sv. 12, str. 979, također i Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 1, str. 474-80. O ranim slučajevima divljanja, vidi A VII, fond NOP, reg. br. 15/2-8-12, Kutija 233; Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,998-H310,026; i Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 162-178.
- ⁴⁶ Za zakonsku odredbu od 25. studenog 1941, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 968-969. U Pavelićevoj zapovijedi od 26. lipnja 1941. tvrdi se da „Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom”. Vidi str. 212-213. Za zakonsku odredbu od 10. srpnja 1942. i prebacivanje nadležnosti za koncentracione logore, vidi ibid., 1942, str. 924-925, 987.
- ⁴⁷ Za koncentracione i sabirne logore u NDH, vidi Peršen, *Ustaški logori*, str. 37, 160-162. Vidi i Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 185-87, i Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 763. Peršen, Hrvat i novinar, preživio je logor u Staroj Gradiški. Za njemačke logore, vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H310,028-38 i H310,072.
- ⁴⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 52/1-1, kutija 73. Vidi i Peršen, *Ustaški logori*, str. 99-100.
- ⁴⁹ „Juretićev izvještaj” (RG 226, OSS-File No. 21782) str. 3, 8.
- ⁵⁰ Krišto, *Katolička crkva*, II, 255.
- ⁵¹ *Hrvatska revija* (München), rujna 1969, str. 314. Luburića je ubio agent jugoslavenske tajne policije Ilija Stanić, kojeg je Luburić zaposlio u svojoj tiskari u španjolskom gradu Carcagenteu.
- ⁵² Vidi osobito Glaiseov izvještaj od 10. srpnja 1941, na Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1193, i Kascheov izvještaj istoga datuma, u DGFP, sv. 13, str. 113-15. Citat iz dnevnika Stožera operacija Wehrmachta je iz *Kriegstagebuch*, sv. 1, dio 2, str. 137.
- ⁵³ Za zakonsku odredbu od 26. lipnja, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 212-213. Za uhićenje i pogubljenje nekoliko ustaša, vidi DGFP, sv. 13, str. 301-302. Za zapovijed od 9. kolovoza, vidi Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 281, a za zapovijed od 27. rujna, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 4/3-1-2, kutija 174.
- ⁵⁴ Vidi njemačke izvještaje o ustaškom ubijanju Srba koji su bili položili oružje u Bosanskoj Krupi 20. kolovoza 1941, na Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 286-87, i u selima Drakulić i Šargovac kod Banje Luke u veljači 1942. u Frs. 274-75.
- ⁵⁵ Izvještaj, datiran 1. prosincem 1941, pokazuje da Pell nije razgovarao samo s američkim konzularnim službenicima, već i s mnogim Hrvatima, uočavao detalje u njihovom privatnom životu te je slušao njihove kritike. Izvještaj je preuzeo njemački agent iz Pellove rezidencije, preveden na njemački i poslan u njemačko Ministarstvo vanjskih poslova. Međutim, nije se smatralo dovoljno važnim da bi se proslijedilo von Ribbentropu osobno. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,686-89, i Roll 5786, Frs. H300,690-703.

- ⁵⁶ Omrčanin, *Istina o Draži Mihailoviću*, str. 106-107; Varoš, „Četnici u borbi protiv hrvatske države”, str. 4-7.
- ⁵⁷ Za Horvatove tvrdnje, vidi njegovu knjigu *Hrvatska na mučilištu*. Kad god je mogao, naveo je brojke, ali više je mjesta gdje bi upotrijebio frazu „bilo je mnogo žrtava”. Za Juretićeve tvrdnje, vidi Mlinarić, *Tito, der Rote Rebell*, str. 10-11. Za neke komentare o potonjem autoru, vidi 12. poglavlje, bilješka 27.
- ⁵⁸ Prema prof. Ivi Bancu sa sveučilišta Yale (danas profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu – op. ur.), službene statistike pokazuju da je od 4. do 24. rujna 1920. stradalo 15 seljaka i deset vojnika, žandara i drugih državnih službenika. Banac smatra da je broj ubijenih seljaka možda viši. Vidi Banac, *National Question*, str. 248-260, osobito str. 254.
- ⁵⁹ *Danica* (Chicago), 23. kolovoza 1967; *Hrvatska misao* (Buenos Aires), 1969, br. 43, str. 56-61.
- ⁶⁰ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 608-23, osobito Fr. 610.
- ⁶¹ „Tijek ustaške borbe u području Čapljina – Ljubuški”, *Hrvatski narod* (Zagreb), 8. listopada 1941, jedan je iz serije članaka u kojima su prikazana postignuća ustaške vlade za prvih šest mjeseci vladavine.
- ⁶² *Greultaten*, str. 39, gdje su navedena imena 25 ubijenih.
- ⁶³ Vrančić, „Talijanska i njemačka politika”, 1961, sv. 27-28, str. 24; Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 89.
- ⁶⁴ Za izvještaj pripadnika jugoslavenske vojske, vidi Trifković, „Selo Ilici”, str. 1, 5-7, objavljeno u časopisu *Vidovdan*, dvomjesečniku u izdaju četničke emigracije. Za verziju ustaške vlasti, vidi *Greultaten*, str. 41-44. Za Juretićevu tvrdnju, vidi Mlinarić, *Tito: der rote Rebell*, str. 24.
- ⁶⁵ Citirano u Kovačević i Skoko, „Ustanak u Hercegovini u junu 1941.”, str. 102.
- ⁶⁶ Prema citatu iz Peršen, *Ustaški logori*, str. 19.
- ⁶⁷ Za Glaiseove poglede vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1368. Za Stepinčeve zaključke, vidi njegovo pismo Paveliću 6. ožujka 1943, i njegovu propovijed 31. listopada 1943. u Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 210-212, 165-186.
- ⁶⁸ Ciliga, *Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom?*, str. 30. Ante Ciliga bio je ljevičarski aktivist početkom dvadesetih te 1925. postaje član Politbiroa, a sljedeće godine odlazi u SSSR. Poslije je optužen za trockizam i proveo nekoliko godina u logoru u Sibiru. U Europu se vratio 1936. i nastanio u Parizu, gdje je 1938. objavio poznatu knjigu *Au pays du grand deconcertant*. U prosincu 1941. ušao je u NDH s talijanskom putovnicom, koju je mogao dobiti jer je bio rođen u Istri. Nova država dočekala ga je, po njegovim riječima, otvorenih zatvorskih vrata, i proveo je nekoliko mjeseci u logoru Jasenovac. Prema njegovu mišljenju, pušten je zato što se međunarodna vojna situacija bila promijenila, pa je ustaški režim smatrao da bi on zbog svojih kontakata na Zapadu mogao biti koristan. Vidi njegovu knjigu *Sam kroz Europu u ratu*, str. 11, 181-346, 353-363. Ciliga je postao suradnik ustaškog tjednika *Spremnost* i u tom je svojstvu u kolovozu 1944. otišao na „studijsko putovanje” u Berlin. Kako su se stajališta klerikalnih intelektualaca koji su uređivali *Spremnost* od proustaških pretvorila u prozapadnjačka, uredništvo je raspušteno. Ciliga je kraj rata dočekao u Bavarskoj, a kasnije je otišao u Rim, gdje je nastavio svoje djelovanje kao pisac i publicist.
- ⁶⁹ Kvaternik, „Riječi i djela”, str. 71. Na sastanku 21. srpnja 1941. između Branka Pešelja, člana HSS-a i Mačekova osobnog tajnika, i Kvaternika, koji se prema Pešelju dogodio na Kvaternikov zahtjev, Pešelj mu je rekao da politika „čišćenja Hrvatske od Srba” nije mudra i da bi se mogla obiti o glavu Hrvatima jer rat još nije gotov i vjerojatno će po-

bijediti Velika Britanija. Kvaternik je odgovorio da i on vjeruje da će Britanci na kraju pobijediti, ali da do tada u Hrvatskoj Srba više neće biti i svi će to morati prihvatiti kao gotov čin. Pešelj, „Neke napomene o pisanju Eugena Kvaternika“, str. 276-279. U istom broju *Hrvatske revije*, od rujna 1962, str. 280-82, Kvaternik je demantirao da je bio pozvao Pešelja u svoj ured. Tvrdio je da je za cijelo vrijeme rata Pešelja sreo samo jednom na ulici i da s njim nikad nije razgovarao o srpskom pitanju. S obzirom na to na kakvu je glasu bio Kvaternik i na obranaški karakter njegovih tekstova, sklon sam prihvatiti Pešeljevu verziju te epizode.

⁷⁰ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 319-24.

⁷¹ Za broj ljudi preseljenih iz Baranje i Bačke i analizu posebnih uvjeta u Međimurju i Prekomurju, koje je Mađarska također anektirala, vidi *ibid.*, str. 57-82.

⁷² Prema popisu stanovništva iz 1931, u Sandžaku su bila 100.253 stanovnika muslimanske vjere, 134.783 pravoslavne i samo 1049 ostalih vjera.

⁷³ Vidi 6. poglavlje, str. 312-315.

⁷⁴ Za Pavelićevu zapovijed i izvršnu zapovijed Ministarstva udružbe svim uredima velikih župa i kotareva, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/18, 1a-2, kutija 87.

⁷⁵ Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 264-65.

⁷⁶ Prema službenim izvorima NDH, Zagreb je 1941. imao oko 250.000 stanovnika, do svibnja 1944. taj se broj povećao na skoro 500.000. Vidi izvještaj koji je Dragutin Toth, ministar državne riznice (ili financija) NDH 22. svibnja 1944. podnio predsjedniku vlade Nikoli Mandiću, na Micr. No. T-120, Roll 5796, Fr. H308,571. Dok se veći dio ovog porasta dogodio zato što je Zagreb postao glavni grad nove države, dijelom je bio posljedica i priliva obitelji ustaških dužnosnika iz drugih dijelova zemlje i izbjeglica u potrazi za sigurnošću i hranom.

⁷⁷ Za pismo od 25. lipnja 1941. u kojem je Turner naveo slučajeve devetnaest Srba koji su ubijeni pojedinačno ili u grupama u NDH, vidi A VII, fond NOP, reg. br. 5/2-8-12, kutija 233. Za Turnerova pisma od 21. siječnja i 3. svibnja 1942, i Kascheovo pismo od 12. veljače 1942, vidi Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,631-47.

⁷⁸ Za njemački popis, vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,998, H310,026. Moguće je da informacije koje su oni prikupili djelomično nisu bile verificirane, ali ja vjerujem da je većina navedenog bila istinita. Za Pavelićeva obećanja da će nešto promijeniti, vidi Frs. H309,992-97.

⁷⁹ Za analizu vojnih operacija trupa sila Osovine i kolaboracionista protiv partizana u zapadnoj Srbiji, istočnoj BiH i Crnoj Gori i partizanski „dugi marš“ u zapadnu Bosnu između rujna 1941. i studenog 1942, u službenoj jugoslavenskoj historiografiji vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 1, str. 116-118, 175-186, 191-218, 269-292.

⁸⁰ Za operacije na Kozari, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1139-58, i Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H301,614-26. Vidi također Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 1, str. 238-42. za ove prve, a str. 323-26. za ove druge operacije.

⁸¹ Zbog velikog povećanja broja zatočenika u ustaškim logorima nakon ofenzive protiv partizana na Kozari, njemački predstavnik za regrutiranje radne snage u NDH regrutirao je 7190 pravoslavaca (uključujući 409 djece) iz logora u Staroj Gradiški i Sisku, i predvidio daljnjih 1000 do 3000 u bliskoj budućnosti. Vidi njegov izvještaj od 20. srpnja 1942. na Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,981-84. Neki Srbi s Kozare i iz Srijema bili su odvedeni u logor u Zemunu, a neki su odvedeni na prisilni rad u Njemačku. Mnogo Srba s Kozare odvedeno je u logor u Jasenovcu, gdje je većina kasnije likvidirana.

⁸² Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 159.